

A.H. Shoalimov,
Sh.A. Tojiboyeva

IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT
UNIVERSITETI**

**A.X.SHOALIMOV,
SH.A.TODJIBOYEVA**

**IQTISODIY
TAHLIL
NAZARIYASI**

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti
Toshkent — 2005

658(07)
Sh-55

Shoalimov A.X., Todjiboyeva Sh.A., "Iqtisodiy tahlil nazariyasi". O'quv qo'llanma. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jam'armasi nashriyoti. 2005, 128 b.

O'quv qo'llanmada iqtisodiy tahlilning milliy istiqloq g'oyasiga mosligini ta'minlash muammolari, ilmiy asoslari, predmeti, vazifalari, mazmuni, metodi, maxsus usullari, iqtisodiy matematik usullari, axborot manba'lari, tashkillashtirish, turlari, kompleks tizimi yoritilgan. Shuningdek, unda korxonalarining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari ko'rsatib o'tilgan.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarida "Buxgalteriya hisobi va audit", "Moliya", "Iqtisodiyot", "Bank ishi", va boshqa yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotganlarga, shuningdek, o'rta maxsus o'quv yurti talaba va o'qituvchilarga mo'ljallangan.

Masul muharrirlar:

O.T. Eshboyev,

TDIU "Buxgalteriya va audit" fakulteti dekani, i.f.n., dots;

M.M. Tulaxodjayeva,

TDIU "Audit" kafedrası mudiri, i.f.d., prof.

Taqrizchilar:

A.I. Ibragimov,

O'zbekiston Respublikasi Bank – moliya akademiyasi

"Buxgalteriya hisobi, tahlil va audit" kafedrası mudiri, i.f.d., prof;

B.V. Fayziyev,

TDIU "Audit" kafedrası dotsenti, i.f.n.

Ekspertlar:

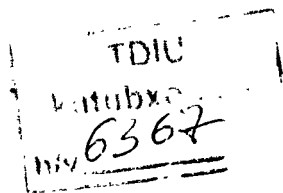
O. Abdurahobov,

TDIU "Ichki nazorat va monitoring" bo'limi boshlig'i,

i.f.n, dots;

R.O. Xolbekov,

TDIU "Moliya va soliqlar" kafedrası dotsenti. i.f.n.

© O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Adabiyot jam'armasi nashriyoti

Шоалимов А.Х., Тоджибоева Ш.А., «Теория экономического анализа». Учебное пособие. Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана. 2005, 128 с.

В учебном пособии освещаются проблемы обеспечения соответствия экономического анализа идее национальной независимости, теоретические основы, предмет, задачи, содержание, метод, специальные приемы, экономико-математические методы, источники информации, организация, виды и комплексная система анализа. Также в нем показаны основы методики анализа основных показателей, характеризующих производственную и финансовую деятельность предприятий.

Учебное пособие предназначено для студентов высших учебных заведений по направлениям «Бухгалтерский учет и аудит», «Финансы», «Экономика», «Банковское дело», а также для студентов и преподавателей средних специальных учебных заведений.

**Ответственные
редакторы:**

У.Т. Эшбоев,
декан факультета «Бухгалтерский учет и аудит» ТГЭУ,
к.э.н., доц;
М.М. Тулаходжаева
заведующая кафедрой «Аудит» ТГЭУ, д.э.н., проф.

Рецензенты:

А.И. Ибрагимов,
заведующий кафедрой «Бухгалтерский учет,
анализ и аудит» Банковский – финансовой академии
Республики Узбекистан, д.э.н., проф;
Б.В. Файзиев,
доцент кафедры «Аудит» ТГЭУ, к.э.н

Эксперты:

О. Абдувахобов,
начальник отдела «Внутреннего контроля и
мониторинга» ТГЭУ, к.э.н., доц;
Р.О. Холбеков,
доцент кафедры «Финансы и налоги» ТГЭУ, к.э.н.

Shoalimov A.X., Todjiboyeva Sh.A., "Theory of economic analysis" Manual pub. LFUWU 2005, 128 p.

The manual covers problems of maintenance conformity of the economic analysis to the idea of national independence, the theoretical principles, subject, tasks, content, method, special tools, economic-mathematical methods, the sources of information, organization, types and complex system of the analysis. It also includes the principles of methodology for the analysis of the main indicators, characterizing industrial and financial activity of enterprises.

The manual is intended for students of higher educational institutions for such specialties as "Accounting and auditing", "Finance", "Economics", "Banking", as well as for students and teachers of secondary special institutions.

**Responsible
editors:**

U.T. Eshboyev,
Dr. Dean, Faculty of "Accounting and auditing", TSUE, PhD;
M.M. Tulahodjaeva,
Prof. Head, Department of "Auditing", TSUE, PhD.

Opponents:

A.I. Ibargimov,
Prof. Head, Faculty of "Accounting, analysis and auditing".
The Academy of Banking and Finance of the Republic of
Uzbekistan, PhD.;
B.V. Fayziyev,
Dr. Lecturer, Department of "Auditing", TSUE, PhD.

Experts:

O. Abduvahobov,
Dr. Chief, Department of "Internal control and monitoring",
TSUE, PhD.;
R.O. Holbekov,
Dr. Lecturer, Department "Finance and Taxes", TSUE, PhD.

KIRISH

Fanni o'rganishning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi hozirgi vaqtda tub islohotlar va ularni chuqurlashtirish, ya'ni, sifat jihatdan va mazmunan yangilanish davrini boshdan kechirmoqda. Islohotning uchinchi bosqichida iqtisodiyotni erkınlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash evaziga uzluksiz iqtisodiy o'sishga erishishdek dolzarb vazifa qo'yilgan. Bu esa o'z navbatida rejali iqtisodiyot sharoitida shakllangan barcha iqtisodiy kategoriyalar va dastaklarning iqtisodiy mazmuniga ko'ra milliy istiqlol g'oyasiga va O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, "O'zbek modeli"ga mos ravishda yangilanishini taqozo qiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy tahlil nazariyasi ham kiradi.

Iqtisodiy tahlilning maqsadi faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ularni boshqaruvchilarga yaqqol ko'rsatib berish, kamchiliklarini ochib tashlashdan, korxonaning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlariga baho berish va ularga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishlab chiqarish aylanmasiga jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Bular esa o'z navbatida mazkur fanni o'rganishni o'ta dolzarbligidan dalolat beradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlil fanining tutgan o'rni, vazifalari tobora kengaymoqda. Shu bois mazkur fanning predmeti, usuli, ob'ekti, subyekti, turlarini bugungi kun talabiga mos ravishda takomillashtirishni taqozo etadi. Shulardan kelib chiqqan holda, ishda iqtisodiy tahlilning milliy istiqlol g'oyasiga mosligini ta'minlash muammolari, nazariy asoslari, predmeti, mazmuni, vazifalari, usuli, texnik usullari, iqtisodiy-matematik usullar, turlari bayon etilgan. Iqtisodiy tahlilning shakllaridan biri kompleks tahlildir. Shu bois ishda iqtisodiy tahlilning kompleks tizimi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, rezervlarni yig'ma hisoblash va ularni aniqlash usullariga alohida e'tibor berilgan.

Ishda iqtisodiy tahlilning nisbatan yangi turi - funksional-qiyamat tahlili (FQT) ga ham alohida o'rin berilgan. Shuningdek, ishda korxonalarining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari qisqacha yoritilgan.

Iqtisodiy tahlil nazariyasi fani hisob-tahliliy fanlar majmuiga kirib. u 5340900 "Buxgalteriya hisobi va audit" yo'nalishi bo'yicha saboq olayotgan bakalavrlarni tayyorlashda yetakchi o'rinni egallaydi.

Undan "Moliya va kredit", "Bank ishi" va boshqa yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar, o'rta maxsus o'quv yurtlari o'quvchilari va o'qituvchilari, magistrlar, aspirantlari hamda iqtisodiy ishlar bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, tadbirkorlar, qolaversa, iqtisodiy tahlil bilan qiziquvchi keng kitobsevarlar ommasi foydalanishlari mumkin.

O'quv qo'llanma lotin alifbosida ilk bor yozilganligi uchun u kamchiliklardan holi emas. Shu bois ishda uchragan kamchiliklar to'g'risidagi fikr-mulohazalarni mualliflar lutfan qabul qiladilar.

Ushbu qo'llanma uchinchi bobining birinchi paragrafi i.f.d., prof. M.Q. Pardayev tomonidan yozilgan.

Mualliflar ushbu ishni tayyorlashda qimmatli maslahatlarini bergan i.f.n., dots. O'.T. Eshboyevga o'zlarining samimiy minnatdorchiligini izhor etadilar.

Fan bo'yicha o'quv adabiyotlarning qiyosiy tahlili. Mazkur fan bakalavr-iqtisodchilarni tayyorlashda maxsus fanlar tarkibiga kirib, kelgusida u talabalarning "Boshqaruv tahlili", "Moliyaviy tahlil", "Xalq xo'jaligi tarmoqlarida iqtisodiy tahlil xususiyatlari" fanlarini o'zlashtirishda mustahkam zamin yaratadi. Shu bois iqtisodiy tahlilning nazariy va uslubiy asoslarini chuqur va hartomonlama o'rganish zarur. Lekin, hanuz mazkur fanni o'rganishda oqilona uslub va usullar yetishmaydi.

"Iqtisodiy tahlil nazariyasi" fanidan TDIU O'quv rejasi bo'yicha jami 81 soat ajratilgan bo'lib, shundan 36 soati ma'ruza, 18 soati seminar va amaliy mashg'ulotlarga, 27 soati mustaqil ta'limga rejalashtirilgan. Demak, mazkur fan bo'yicha mustaqil ta'limning jami O'quv rejasi tarkibida tutgan ulushi 33,3 foizga (27 : 81) teng. Lekin, mazkur fan bo'yicha maksimal o'zlashtirish reyting ballarini hisoblashda O'quv rejasida mustaqil ta'limga ajratilgan soatlar inobatga olinmaydi.

Iqtisodiy tahlilni mukammal bilishi lozim bo'lgan 5340900 "Buxgalteriya hisobi va audit" yo'nalishiga ushbu fan bo'yicha bor yo'g'i 54 soat hajmda bir semestrda o'qitiladi. Iqtisodchi haqiqiy iqtisodchi bo'lishi uchun bu juda kamlik qiladi. Tahlil usullarini mukammal o'qimagan iqtisodchi uni mukammal bilmaydi. Oqibatda bilimi sayoz bo'lib qoladi. U esa tahlilni ham sayoz o'tkazishga olib keladi. Sayoz tahlil natijasida mukammal xulosa chiqarish mumkin bo'lmaganidek, mukammal boshqaruv qarorlarini qabo'l qilish ham qiyin.

Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiy tahlilda eng asosiy usul qiyosiy taqqoslash usulidir, zero, "Barcha narsa taqqoslashda aniqlanadi". Shu bois bakalavriat yo'nalishi bo'yicha (alohida) O'zbekiston Respublikasi davlat

ta'lim standartlari va rivojlangan xorijiy mamlakatlar universitetlari standartlari va O'quv rejalarining qiyosiy tahlili natijalariga ko'ra Moskva Davlat Universiteti O'quv rejasida "Iqtisodiy tahlil nazariyasi" faniga 102 soat, Moskva Davlat Iqtisodiyot, statistika va axborot universitetida 58 soat, Rossiya Federatsiyasi hukumati huzuridagi Moliya Akademiyasida 68 soat ajratilgan. Shunday qilib, mazkur fan bo'yicha O'quv soatlaridagi farqlar mutanosib tarzda - 48 soatni, - 4 soatni: - 14 soatni tashkil etadi. Agar O'quv rejalaridagi soatlardagi farqni inobatga olmasak, mavzular mazmunidagi farqlar ko'p emas. Masalan, TDIU va MDISAU O'quv rejalaridagi farq 4 soatni tashkil etgan holda, TDIU O'quv dasturida faqat birgina mavzu - "Iqtisodiy tahlil fanining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixi hamda istiqboli" mavzusi yetishmaydi, qolgan barcha 9 ta mavzular mazmunidagi farqlar ozgina, ahamiyatga molik emas.

Iqtisodiy tahlil nazariyasi fani bo'yicha yagona darslik respublikamizning yetuk iqtisodchi olimi, tahlil fanining sardori i.f.d., prof. M.Q.Pardayev tomonidan 2001 yili chop etilgan. Mazkur darslik quyidagi boblardan iborat:

- 1-bob. Iqtisodiy tahlilning nazariy asosi;
- 2-bob. Iqtisodiy tahlil fanining vujudga kelish va rivojlanish tarixi;
- 3-bob. Iqtisodiy tahlilning metodologik asoslari;
- 4-bob. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlarning turlari;
- 5-bob. Korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar.
- 6-bob. Iqtisodiy tahlilni ma'lumotlar bilan ta'minlanishi;
- 7-bob. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan usullar;
- 8-bob. Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rnini va ulari bilan aloqadorligi;

bilan aloqadorligi:

- 9-bob. Iqtisodiy tahlilni tashkilashtirish;
- 10-bob. Iqtisodiy tahlilning turlari va shakllari;
- 11-bob. Kompleks tahlilning metodologiyasi;
- 12-bob. Funktsional qiymat tahlili metodologiyasi;
- 13-bob. Solishtiriladigan tahlil metodologiyasi.

Shunday qilib, mazkur o'quv qo'llanma 10 ta bobdan iborat bo'lsa M.Q. Pardayevning darsligi 13 ta bobdan iborat ekan. Shundan 7 ta bobning mavzulari bir-biriga mos bo'lgan holda, mazmunida ozgina farqlar mavjud. Bundan tashqari, M.Q.Pardayevning darsligidan farqli o'laroq, mazkur o'quv qo'llanmaning 10- bobi "Korxonalarning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari" mavzusiga bag'ishlangan. Bizning fikrimizcha, ushbu mavzuni berilishi talabalarda kelgusida "Boshqaruv tahlili", "Moliyaviy tahlil", "Xalq xo'jaligi tarmoqlarida iqtisodiy tahlil xususiyatlari" fanlarini o'zlashtirishda mustahkam zamin yaratadi.

Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra rivojlangan xorijiy mamlakatlar universitetlaridan eng nufuzlisi bo'lmish Moskva Davlat Universiteti O'quv rejasida mazkur fanga 102 soat ajratilgan bo'lsa, TDIU - 54 soat, shundan faqat 18 soati seminar va amaliyot mashg'ulotlariga ajratilgan. Shu bois "Iqtisodiy tahlil nazariyasi" fanini TDIU 5340900 "Buxgalteriya hisobi va audit" yo'nalishi talabalari mustaqil ravishda quyidagi mavzularni o'rganib chiqishlari zarur:

1. Iqtisodiy tahlilning tarixi va rivojlanish istiqbollari;
2. Iqtisodiy tahlilning predmetiga ta'rif berishda mavjud munozarali va baxsli masalalar;
3. Iqtisodiy tahlilning metodiga ta'rif berishga oid bahsli masalalar;
4. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy maxsus usullarni qo'llash xususidagi munozarali masalalar;
5. Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashga doir muammolar;
6. Erkin iqtisodiyot sharoitida operativ (tezkor) tahlilni tashkil etish va uni o'tkazishga doir munozarali va baxsli masalalar;
7. Funktsional-qiymat tahlilining [FQT] metodologiyasi (uslubiyati) xususidagi masalalar;
8. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga kompleks (hartomonlama) va sistemali (tizimli) yondashish usullari;
9. Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha komplekt (to'plam) rezervlarni (imkoniyatlarni) aniqlash usullari.
10. Korxonalarining iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usulining asoslari.

Ushbu mavzularni mustaqil tarzda o'rganish uchun har bir mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (hukumat qarorlari, Prezident Farmonlari, asarlari, asosiy va qo'shimcha adabiyotlar) alfavit ketma-ketligida beriladi.

Bulardan tashqari doktorlik, nomzodlik va magistrlik dissertatsiyalari hamda bitiruv malakaviy ishlari mavzulari ham havola etilishi kerak.

Fikrimizcha, mazkur fan bo'yicha mustaqil ta'lim olish jarayonining samaradorligini oshirishda auditoriyadan tashqari soatlarda nazariy va amaliy topshiriqlarni bajarish muhim ahamiyat kasb etadi. Shundan kelib chiqqan holda hammualliflikda "Audit" kafedrasida dotsenti. i.f.n. A.X.Shoyalimov va shu kafedra assistenti Sh.A.Tojiboyeva tomonidan "Iqtisodiy tahlil nazariyasi" fanidan seminar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish bo'yicha masalalar to'plami ishlab chiqildi. Ushbu masalalar to'plami tarkibida 21 ta topshiriq berilgan. Har bir talaba bir semestr mobaynida jami topshiriqlarni yozma ravishda bajarib kafedraga

taqdim etishi kerak. Mazkur fan bo'yicha ma'ruza o'quvchi dotsent yoki amaliy mashg'ulot o'tkazuvchi assistent mustaqil ta'lim bo'yicha bajarilgan ishn baholashlari kerak. Mustaqil ta'lim bo'yicha bajarilgan ish natijalari fan uchun mazkur semestrga belgilangan eng yuqori ballni hisoblashda inobatga olinishi kerak.

Iqtisodiy tahlil fani bevosita iqtisodiy nazariya fani bilan bog'liq. Iqtisodiy nazariya jamiyatda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarning ma'lum qonuniyatlarini, ularning xarakterlanish va amal qilish yo'llarini o'rgatadi. Bu esa uning barcha iqtisodga oid fanlar uchun, jumladan iqtisodiy tahlil uchun ham uslubiy asos ekanligini ta'minlaydi. Iqtisodiy tahlil esa shu qonunlarning mikroiqtisodiyot ko'lamida sodir bo'lish jarayonini o'rgatadi. Iqtisodiy tahlil o'z navbatida iqtisodiyotda sodir bo'layotgan jarayonlarni chuqur o'rganish bilan iqtisodiy nazariya fanining rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratadi.

Iqtisodiy tahlil fani buxgalteriya fani bilan ham uzviy bog'liq. Bu fanlar mazmun va mohiyati jihatidan aniq amaliy fanlar guruhiga kiradi. Iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobining mantiqiy davomi bo'lib hisoblanadi. Buxgalteriya hisobini asosiy vazifasi moliyaviy hisobotni tuzish, axborotlarni umumlashtirish bilan tugaydi. Shu moliyaviy hisobotlar asosida sodir bo'lgan iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bilan iqtisodiy tahlil shugullanadi. Iqtisodiy tahlilda korxonalarining xo'jalik faoliyatining haqiqiy natijasi biznes rejadagi, me'yordagi, o'tgan davrlardagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslanib farqlari aniqlanadi. Shundan so'ng natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning hisob-kitobi bajariladi. So'ngra tegishli xulosalar qilinib ichki xo'jalik imkoniyatlari aniqlanadi.

Iqtisodiy tahlil fani statistika fani bilan ham bevosita bog'liq. Statistika iqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlash usullari o'rgatilsa, iqtisodiy tahlilda shu ko'rsatkichlardan tahlil qilish uchun foydalaniladi. Shu bois statistik hisob va hisobot ma'lumotlari iqtisodiy tahlil uchun ham ma'lumotlar manbai bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy tahlil jarayonida bir qancha statistik usullardan foydalaniladi. Iqtisodiy tahlil iqtisodiy jarayonlarni statistika fanidan farqli o'laroq, mikroiqtisodiyot darajasida o'rganadi.

Iqtisodiy tahlil fani moliya va kredit fani bilan uzviy ravishda bog'liq. Korxonalarda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarning moliyaviy mablag' bilan ta'minlash, agar o'z mablag'i yetarli bo'lmasa, qancha kredit olish va unga qancha foiz to'lash kabi masalalar bilan moliya va kredit fani bevosita shug'ullanadi.

Iqtisodiy tahlil menejment fani bilan ham mustahkam aloqada. Menejmentda asosan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun u iqtisodiy

tahlil natijalari va maxsus usullaridan foydalanadi.

Iqtisodiy tahlil fani marketing bilan ham bog'liq. Marketing iste'molchilar (bozor) talabidan kelib chiqib ishlab chiqarish va sotishni yo'lga qo'yadigan tovar xarakati bilan bogliq. Marketing fani bozorni, iste'molchilar talabini o'rganish uchun iqtisodiy tahlil usullaridan keng foydalanadi.

Iqtisodiy tahlil fani ayniqsa audit fani bilan uzviy ravishda bog'liq. Auditor o'z xulosasini asosli qilib berishi uchun korxonalarining xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish zarur. O'z navbatida analitik ham audit talablari tamoyillarini bilishi kerak. Demak, audit va tahlil bir-biri bilan uzviy bog'langan ekan

I BOB

IQTISODIY TAHLILNING MILLIY ISTIQLOL G'OYASIGA MOSLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI, MAZMUNI, TARKIBI VA ASOSIY VAZIFALARI

1.1. Iqtisodiy tahlilning milliy istiqlol g'oyasini ifoda etishdagi dolzarb muammolari¹

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida Prezident I.A.Karimov XXI asr arafasi va uning dastlabki yillarida mamlakatimizning rivojlanish strategiyasi, islohotlarni chuqurlashtirish va jamiyatni yangilash borasidagi faoliyatining mazmun va mohiyatini ochib berib, bu borada qilinadigan ustuvor yo'nalishlarni ko'rsatib o'tdi. Bu bilan mamlakatimiz tarixida yangi davr - siyosiy, iqtisodiy hayotimizda erkinlashtirishning yangi davri boshlandi desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Bizga rejali iqtisodiyotdan o'ta zararli, tashabbus va omilkorlik hissini so'ndiradigan boqimandalik illati meros bo'lib qolgan edi. Chunki oddiy mehnatkashdan tortib rahbargacha bilar ediki, bizga hamma narsani davlat beradi, barcha mulk davlatniki, hatto ish bilan ham o'zi ta'minlaydi. Korxonada foyda qilsa u ham davlatniki, zarar bilan ishlasa yana davlat hisobidan qoplanadi. Xomashyo yetishmasa davlat ta'minlaydi, sifatsiz tovar ishlab chiqarsak ham o'ylanmas edik, chunki davlat o'zi reja asosida sotib berardi, agar sotilmay qolsa narxini tushurar yoki hisobdan chiqarardi. Bu ham davlat hisobidan qoplanar edi. Endi o'ylasak odamlarda, hatto rahbarlarda ham hech qanday mas'uliyat qolmagan ekan. Bugun bunday faoliyatga chek qo'yildi. Boqimandalikning umri tugadi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish bosqichiga o'tildi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish degani - bu nima qilsang ixtiyor o'zingda, hatto ishlamasang ham bo'laveradi degani emas.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish shu sohada faoliyat ko'rsatayotganlarning eng avvalo, mas'uliyatini, ularning javobgarligini oshirish degani. Bu mas'uliyat o'ta og'ir mas'uliyatdir. Endi har bir xodim o'z jamoasi oldida, mulk egasi, xalq va davlati oldida mas'uldir.

Prezidentimiz I.A.Karimov Oliy Majlisning 14-sessiyasida "Iqtisodiyotni erkinlashtirish - xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z faoliyati uchun iqtisodiy va moliyaviy mas'uliyatini oshirish demakdir"², deb ta'kidladi. Endi har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyatini tegishli

¹ Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х., Пардаев И.Р., Исроилов Ж.И. Бошқарув таҳлили ўқув қўлланма -Т. "Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уи. 2005

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда -Т. "Ўзбекистон" 1999.

mablagʻ, xomashyo, ish kuchi, ilgʻor texnologiya kabilar bilan oʻzi taʼminlaydi. Tovarini (ish, xizmatini) oʻzi sotadi. Oʻzining barcha faoliyatini tegishli moddiy va moliyaviy mablagʻlar bilan ham oʻzi taʼminlaydi.

Buning uchun mamlakatimizda juda koʻp ishlar qilindi va qilinmoqda. Iqtisodiy erkinlikning meʼyoriy asosi bilan birgalikda ruhiy asosi yaratildi. Endi odamlarimiz bunday vaziyatga ruhan tayyor boʻlib qoldi, deyish mumkin. Biroq, iqtisodiy erkinlikni toʻliq joriy qilish uchun hamon odamlarda, hatto ayrim rahbarlarimizda ham boqimandalik kayfiyatining asoratlari saqlanib qolgan. Hamma qonunlarimiz va boshqa meʼyoriy hujjatlarimiz erkin iqtisodiyotni joriy qilishga qaratilgan boʻlishiga qaramasdan ularning ayrimlari hayotda ishlamayapti. Chunki odamlarning iqtisodiy erkinlikka yetarli darajada koʻnikma hosil qilishi qiyin kechmoqda. Shu tufayli Yurtboshimiz. "Erkinlik tadbirkorlik uchun iqtisodiy va huquqiy sharoit yaratish zarur" deb taʼkidladi

Iqtisodiyotni erkinlashtirishning eng muhim jihati mulkdorlar sinfini shakllantirish, yaʼni xususiy mulkchilik yetakchi oʻrinda turadigan koʻp ukldah iqtisodiyotni vujudga keltirishdan iboratdir. Bu esa oʻz-oʻzidan amalga oshib qolmaydi. Bu iqtisodiyotni boshqarishda qoʻllaniladigan barcha dastaklarni, shu jumladan iqtisodiy tahlilni ham shu erkin iqtisodiyotga moslashtirishni taqozo qiladi.

Iqtisodiyotdagi oʻzgarishlar bilan ularni boshqarishdagi dastaklar bir-biri bilan uzviy bogʻliqdir. Iqtisodiyotni erkinlashtirish iqtisodiy fanlar, xususan iqtisodiy tahlil fanidan ham nazariy va uslubiy jihatdan takomillashishni talab qilsa, iqtisodiy tahlil erkin iqtisodiyotni boshqarish uchun tegishli axborotlarni tayyorlab berish evaziga iqtisodiyotning rivojlanishiga jobiy taʼsir qiladi. Bu esa ushbu tushunchalarning bir-biri bilan dialektik bogʻliqligini koʻrsatadi.

Endi iqtisodiyotni erkinlashtirishda iqtisodiy tahlilning roli va ahamiyati nimalardan iborat degan savolning tugʻilishi tabiiy. Bunga javob berish uchun, eng avvalo, Prezidentimizning bu boradagi konseptual koʻrsatmalariga asoslanish lozim deb hisoblaymiz. Buni toʻgʻri anglash uchun ushbu masalaga ikkita yirik yoʻnalishda yondashmoq lozim.

Birinchi, iqtisodiyotni erkinlashtirish uchun qanday xoʻjalik yurituvchi subyektlarni barpo qilish va takomillashtirish zarurligi boʻlsa, ikkinchisi shu subyektlarning iqtisodiyotini boshqarishda qanday muhitni vujudga keltirish va shu muhitda qanday dastaklardan foydalanish lozimligini taʼminlashdan iboratdir

Birinchi yo'nalish bo'yicha Yurtboshimiz I.A.Karimov ta'kidlagan eng muhim muammo - bu mulkdorlar sinfini shakllantirish masalasini tubdan hal etish, buning uchun xususiy mulkchilik yetakchi o'rinda turadigan ko'p ukladli iqtisodiyotni barpo etish lozimligidir. Demak, bundan ko'rinib turibdiki, oldimizda turgan vazifa iqtisodiyotni takomillashtirish uchun ko'plab xususiy mulkka asoslangan yangi korxonalarni ochish va boshqa mulkdagi korxonalarni xususiy mulkka almashtirish ekan. Bu muammoni hal qilishga shaharlarda xususiy mulkka asoslangan kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish evaziga, qishloq joylarida esa paychilik munosabatlarini joriy qilib shirkat, fermer va dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish orqali erishish mumkin.

Bu borada O'zbekistonda ancha ishlar qilindi. Bir qancha qonunlar va me'yoriy hujjatlar qabul qilinib, bu jarayonni amalga oshirishning huquqiy asosi yaratildi. Endi shu me'yoriy hujjatlarni hayotga to'la tatbiq qilish uchun barcha choralarni ko'rish lozim.

Hozirgi paytda kichik va xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tashkil qilish va boshqarish uchun respublikamizda tegishli kadrlar tayyorlanmayapti. Buni inobatga olib yurtboshimiz I.A.Karimov: "Kichik biznes uchun boshqaruvchi kadrlar tayyorlaydigan, ularning iqtisodiy va huquqiy madaniyatini oshiradigan biznes maktabi tarmog'ini vujudga keltirish zarur"¹, degan vazifani qo'ydi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirishning navbatdagi vazifasi haqiqiy raqobat muhitini shakllantirishdan iboratdir. Chunki Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi. Raqobat - bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir"².

Bu masalani amalga oshirish uchun iqtisodiy tahlil fanining oldida qanday vazifalar turibdi, degan savolning tug'ilishi tabiiy. Bunga javob berish uchun, eng avvalo, iqtisodiy tahlilda erkin raqobat muhitini baholaydigan ko'rsatkichlar tizimini yaratish va tahlil qiladigan usullarni ishlab chiqish lozim.

Afsuski, O'zbekistonda qabul qilingan "Monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida", "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida" kabi bir qancha qonunlar to'liq ishlamayapti. Shu tufayli O'zbekiston iqtisodiyoti oldida turgan endigi vazifa monopoliyaga qarshi qonunni kuchaytirish, uni takomillashtirish, monopoliya tizimlarini kamaytirish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirish kabi masalalarga

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда -Т.: Ўзбекистон 1999

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда -Т.: Ўзбекистон 1999

qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishdan iboratdir. Bu esa hozirgi iqtisodiy vaziyatni chuqur tahlil qilishni taqozo qiladi. Shu jihatdan iqtisodiy tahlil ushbu holatni o'rganadigan usullarni ishlab chiqmog'i lozim.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish borasidagi navbatdagi vazifa bozor infratuzilmasini rivojlantirish, moliya va bank tizimini takomillashtirishdan iboratdir. Ushbu sohaning bozor iqtisodiyoti uchun katta ahamiyatga ega ekanligini Yurtboshimiz quyidagicha ta'kidlaydi: "Keng tarmoqli bozor infratuzilmasi - fond, ulgurji bozorlar, birjalar, kredit va moliya muassasalari, lizing va konsalting kompaniyalari, tadbirkorlarga xizmat qilish lozim bo'lgan boshqa tizimlar tom ma'noda shakllantirilmas ekan, ular to'la kuch bilan ishlamas ekan, biz iqtisodiyot tizimini ochiq, erkin, eng muhimi, samarali, qisqa qilib aytganda, haqiqiy bozor iqtisodiyotiga aylantira olmaymiz"¹.

Bu vaziyatni ham chuqur tahlil qilish lozimligi hayot taqozosi. Ammo bunga to'la javob topish uchun amaldagi mavjud tahlil usullarining ko'lamii etarli emas. Chunki hozirgi paytda iqtisodiy tahlilning bir qismi, ya'ni mikroiqtisodiy tahlil rivojlangan, xolos.

Ushbu vaziyatni tahlil qilish uchun mikroiqtisodiy tahlilni rivojlantirish bilan birga makroiqtisodiy tahlilning ham tarkibi va usullarini takomillashtirish talab qilinadi.

O'zbekiston o'zining tanlagan taraqqiyot yo'li, strategik modeliga ega. Bu yo'lda sobitqadamlik bilan harakat qilib, hamma sohada bosqichma-bosqich rivojlanib, yangilanib bormoqda. Bu jarayon O'zbekiston uchun bir tomondan o'ta murakkab va ikkinchi tomondan juda oson kechmoqda. Murakkabligi shundaki, aynan shu yo'lni bosib o'tgan tajriba yo'q. Biz hammasini o'zimiz sinab ko'rmoqdamiz. Tabiiyki, bu unchalik oson bo'lmayapti. Juda osonligi shundaki, biz mustaqil mamlakat sifatida, o'z taqdirimizni o'zimiz hal qilish huquqiga egamiz. O'z qiyinchiliklarimizni o'zimiz hal qilishimizga to'g'ri kelmoqda. Bu esa bizdan faqatgina izlanish va yana izlanishni, jamiyatni yaxshilash yo'lida islohotlarni amalga oshirishda qat'iyatni talab qiladi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "...hayot bir joyda to'xtab turmaydi, u doim harakatda va o'zgarishda. Shunday ekan, yurtimizni har tomonlama rivojlantirishning har bir bosqichida yangi-yangi muammolar paydo bo'ladi va ularni hal etish bo'yicha zamon bizning oldimizga yangi-yangi vazifalarni qo'yadi"².

Agar biz iqtisodiy tahlilning dolzarb muammolariga 5 yil oldin to'xtalganimizda edi, butunlay boshqa muammolarni hal qilishga to'g'ri

¹ Каримов И. А. Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик нули / "Халқ сўзи" 2003 йил 25 апрель.

² Каримов И. А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. -Т. Ўзбекистон 1994

kelgan bo'lardi. Lekin bugungi hayot, bugungi taraqqiyot bizning oldimizga bu soha bo'yicha ham yangi, hal qilinishi lozim bo'lgan dolzarb muammolarni qo'ymoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan o'zgarishlarning ko'lami kengayib, sur'ati jadallashib borgani sayin, bu jarayonlarning izchilligi va davomiyligi saqlangan holda, jamiyatni yanada erkinlashtirish va demokratlashtirish zarurati tobora aniqroq namoyon bo'laveradi. Bu esa jamiyat rivojlanishining har bir sohasini, dastaklarini takomillashtirib, ularni davlatimizni yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan soha tadbirlarga moslashtirib borishni taqozo qiladi.

Hozirgi kunda mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida, uni boyitish va erkinlashtirish yo'lida juda ko'p yangi-yangi muammolar vujudga keldi. Bu muammolar iqtisodiy fanlar oldiga ham juda ko'p muammolarni hal qilish vazifasini qo'ymoqda.

Xususan, iqtisodiy tahlil oldida ham juda ko'p muammolarni hal qilishdek o'ta muhim vazifalar paydo bo'ldi. Bular milliy istiqloq g'oyasining har bir fanga singdirilishi, buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari asosida ishlab chiqilgan milliy standartlarga o'tishi, statistikada milliy hisoblar tizimining joriy qilinishi, shularga mos ravishda iqtisodiy tahlilning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish kabi muhim vazifalardir.

Shu aytilganlardan kelib chiqib, iqtisodiy tahlilning dolzarb muammolariga bugungi kunda quyidagilarni kiritish lozim deb topdik:

1. Iqtisodiy tahlil O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, "O'zbek modeli"ga mos kelishini ta'minlash muammosi.

2. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqloq g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan kontsepsiyani singdirish muammosi.

3. Iqtisodiy tahlilning buxgalteriya hisobining milliy standartlari va hisoblar tizimi talablari bilan muvofiq kelishini ta'minlash muammosi.

4. Iqtisodiy tahlilning tarkibiy tuzilishini, uning nazariyasi, boshqaruv tahlili va moliyaviy tahlilga bo'linishini tartibga solish muammosi.

5. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasini, bir-birini takrorlamasdan uzviyligini ta'minlash muammosi.

Ko'rinib turibdiki, hozirgi paytda iqtisodiy tahlilning milliy istiqloq g'oyasi va mamlakatimizning iqtisodiy taraqqiyotga bog'liqligi muhim va dolzarb masalalardan biriga aylangan. Ammo bu muammolar iqtisodiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan. Shu bois ushbu masala yuzasidan o'z fikr-mulohazalarimiz bilan o'rtoqlashmoqchimiz.

1.2. Iqtisodiy tahlilning O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, "O'zbek modeli"ga mos kelishini ta'minlash muammosi

Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, beshta asosiy qoida O'zbekiston Davlat qurilishi va iqtisodiyotini isloh qilish dasturining o'zagidir. Ularning mohiyati quyidagicha: "birinchidan, iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak, u biror mafkuraga bo'ysundirilishi mumkin emas. Buning ma'nosi shuki, iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerak. Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan holi qilish zarur; ikkinchidan, davlat bosh islohotchi bo'lishi lozim. Bu islohotlarning ustuvor yo'nalishini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqish va uni izchillik bilan o'tkazishi, jaholatparastlar (retrogradlar) va konservatorlar qarshiligini bartaraf etishi shart;

uchinchidan, qonun, qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lishi lozim. Buning ma'nosi shuki, demokratik yo'l bilan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni hech istisnosiz hamma hurmat qilishi va ularga og'ishmay rioya etishi lozim; to'rtinchidan, aholining demografik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosatni yuritish. Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda aholini ijtimoiy himoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar ko'rilishi lozim. Bu bozor iqtisodiyoti yo'lidagi eng dolzarb vazifa bo'lib keldi va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi; beshinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish obyektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini hisobga olgan holda, o'tmishdagi "inqilobiy sakrashlar"siz. ya'ni evolyutsion yo'l bilan, puxta o'ylab, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak"¹.

Ushbu qoidalar mamlakatimizning istiqboli, rivojlanish va taraqqiyot yo'li uchun asos qilib olingan ekan, bular uning nazariy va amaliy holatini ifoda etuvchi fanlarning ham negizini tashkil qilmog'i lozim.

Iqtisodiy tahlilning objekti mikroiqtisod darajasida faoliyat ko'rsatadigan xo'jalik yurituvchi subyektlardir. Ularning nazariy va amaliy jihatdan rivojlanishi ham jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillariga asoslanmog'i lozim.

Birinchidan, iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi lozim. Buni qanday tushunmoq kerak? Korxonalar o'z istiqboli uchun yuksak texnologiyani xorijdan sotib olishi lozim. Masalan, bunday texnologiya islomiy davlat bo'lgan Eronda mavjud. Ularning siyosiy qarashlari bizga to'g'ri kelmasligi mumkin, lekin bu iqtisodiy munosabatimiz uchun, ya'ni

¹ Karimov И. А. Биздан озода ва обод ватан қолсин -Т.: Ўзбекистон 1994

ilg'or texnologiyani sotib olishimiz uchun hech qanday to'siq bo'lmisligi kerak. Iqtisodiy munosabatlar ikki tomonlama manfaatdorlik evaziga qu'rilmog'i lozim.

Shuningdek, iqtisodiyot birorta mafkuraga bo'ysundirilishi mumkin emas. Haqiqatda, O'zbekistonda xilma-xil mafkuralar mavjud. Bularga siyosiy partiyalar, harakatlar va shu kabi bir qancha guruh va jamoalarning mafkuralari kiradi. Iqtisodiyot bu mafkuralarning qandayligidan qat'iy nazar o'z qonunlari asosida rivojlanishi lozim. Masalan, biror korxonada turli mafkuraga ega bo'lgan turli partiya vakillari faoliyat ko'rsatadi. Bu esa iqtisodiy rivojlanishga to'siq bo'lmisligi kerak. Shuningdek, korxonada muassislari turli partiyalar ham bo'lishi mumkin. Bir partiyada un ishlab chiqariladi, ikkinchisida non. Ular turli mafkuraga ega. Lekin korxonalarning bir-biriga bog'liqligiga mafkuraviy qarashlar ta'sir qilmasligi lozim. Non ishlab chiqarish uchun un kerak. Ushbu yonidaga korxonada boshqa partiyaga tegishli bo'lsa, iqtisodiy manfaatdorlikdan kelib chiqib, shu korxonaning unini xarid qiladi.

Ikkinchidan, bizning taraqqiyotimiz va rivojlanishimizni ta'minlash uchun davlat bosh islohotchi bo'lishi lozim. Haqiqatda, biz tanlagan yo'l hali tajribalarda sinalmagan yo'l bo'lganligi uchun davlatimiz islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab bermoqda. Har bir xo'jalik yurituvchi subyektning erkin faoliyatini ta'minlovchi, ularni kafolatlovchi qonunlarni ishlab chiqmoqda. Korxonalar esa ushbu qonunlar asosida faoliyat ko'rsatishi, o'zining rivojlanish strategiyasini davlatimiz belgilab bergan ustuvor yo'nalishlarga qaratmog'i lozim. Davlat, har bir xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatiga turlicha aralashuv va nazoratni cheklagan holda ularning mustaqil faoliyat ko'rsatishi va erkinliklarini ta'minlovchi bir qancha qonunlar va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqdi. Endi ular ushbu imkoniyatlardan foydalanishlari lozim.

Iqtisodiy tahlil jarayonida korxonaning ana shu imkoniyat, imtiyoz va kafolatlardan qanday foydalanayotganligi, davlat bilan korxonada o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning o'zaro manfaatli tamoyillarga asoslanganligi kabi jihatlar o'rganilgan.

Uchinchidan, har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatida qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lmog'i lozim. Zero, xo'jalik yurituvchi subyektlar mulkining shakllanishi, ulardan foydalanish va tasarruf etish, xo'jalik faoliyatini yuritishdagi iqtisodiy munosabatlar, ular natijalarini baholash va foyda o'rtirish kabi ishlarning hammasi qonunlar va tegishli me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solingan.

Iqtisodiy tahlil jarayonida har bir korxonaning xo'jalik faoliyati o'rganilganda, uning holati va samarali faoliyatiga baho berish bilan birga har bir sodir etilgan xo'jalik operatsiyasining qonuniyligiga, ko'rsatkichlar hajmining me'yoriy hujjatlarga to'g'ri kelishini ta'minlashga ham e'tibor qaratilmo'g'i lozim.

To'rtinchidan, kuchli ijtimoiy siyosat O'zbekiston taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Bu masala iqtisodiy tahlil jarayonida juda katta e'tiborga olinmo'g'i lozim. Hozirgi paytda ko'pgina korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib, nodavlat va xususiy mulk maqomiga ega bo'lganlar. Albatga, kam ta'minlangan aholining ijtimoiy himoyasini davlat o'zi ta'minlab boradi. Ammo ijtimoiy himoyalash deganda faqat kam ta'minlangan aholi qatlamiga moddiy yordam berish emas, balki har bir mehnat qilayotgan kishiga munosib turmush sharoitini yaratib berish, uning samarali mehnatini moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirish masalalari ham tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil jarayonida har bir korxonada bu masala qanday yo'lga qo'yilganligi, o'z xodimlarini ijtimoiy himoyalash yuzasidan qanday ta'sirchan choralar ko'rayotganligi kabi masalalar ham izchil o'rganilmog'i, bu ishlarni takomillashtirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqilmog'i lozim.

Beshinchidan, bozor munosabatlariga evolyutsion yo'l bilan, puxta o'ylab, bosqichma-bosqich o'tish tamoyili ham jamiyat taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Bu tamoyilga har bir korxonada amal qilinmog'i lozim.

Davlat tasarrufidagi ko'pgina korxonalar xususiyashtirish oqibatida mulk shaklini o'zgartirmoqda. Bu mulk egali bo'ldi, mulkdor nimani xohlasa shuni qilishi kerak degani emas, balki har bir xodim bilan mehnat munosabatlarini o'rnatishda qonun doirasida ehtiyotkorlik bilan ish tutishni, shartnomalarni birdaniga barbod qilmasdan, iqtisodiy aloqalarni buzmasligini, ko'pincha noqonuniy xatti-harakatlarni qilmasligini talab qiladi. Bozor munosabatlariga o'tishning hamma jarayonlari qonunga amal qilgan holda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim. Bu esa iqtisodiy tahlilda alohida o'rganishni taqozo qiladi. Ko'rinib turganidek, O'zbekiston rivojlanishining besh tamoyilini o'zida mujassamlashtirgan taraqqiyotning "O'zbek modeli" har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatida o'z aksini topishi, iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan muhim jarayonlardan biri ekanligining guvohi bo'ldik

1.3. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqlol g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan konseptsiyani singdirish muammosi

Insoniyat tarixi - g'oyalar tarixidir. Insoniyat hamisha erkinlikka, mustaqillikka intilib, o'ziga yot va begona bo'lgan yashash tarzidan, turli tazyiqlardan xalos bo'lishga intilib yashagan. Bu esa har bir insonni, millatni, xalqni istiqlolga erishib yashash, o'zi tanlagan, o'zi istagan yo'ldan borish, o'z taqdirini o'zi hal qilish huquqini qo'lra kiritishga harakat qilib yashash g'oyasini tug'dirgan. Ko'rinib turibdiki, mustaqillik g'oyasi mustaqillikdan oldin tug'ilgan.

Jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar inson aralashmasdan o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Inson aralashgach jamiyatni u o'z manfaatiga mos, g'oyasiga xos qilib o'zgartirishga harakat qiladi. Shunday ekan, inson hamisha mustaqillikka, erkin bo'lishga intilib yashaydi. Bunday intilish natijasida uning mustaqillik g'oyasi amalga oshadi. Aynan ana shu g'oya natijasida O'zbekiston mustaqillikka erishdi. Shunday qilib, milliy istiqlol g'oyasi yuzaga chiqdi, namoyon bo'ldi.

Milliy istiqlol g'oyasining mazmun-mohiyati, tamoyillari, funksiyalari, shakllari, tarixiy va falsafiy ildizlari, asoslari ifoda etilgan yangi fan - "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" fani vujudga keldi. Milliy istiqlol g'oyasi mamlakatimizning siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy, huquqiy kabi sohalaridagi taraqqiyot yo'lini belgilash uchun asos bo'ldi. Demak, har qanday fan, xususan iqtisodiy tahlil fani ham shu milliy istiqlol g'oyasiga mos, shunga xos va bevosita bog'liq ravishda rivoj topmog'i lozim. Shu tufayli milliy istiqlol g'oyasi bilan iqtisodiy tahlil fanining bir-biri bilan bog'liqligi nimalarda namoyon bo'lishini ko'rib chiqish muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, bizning bosh g'oyamiz ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdir. Bunga har bir xo'jalik yurituvchi subyekt, mulk shaklidan kati nazar, o'zining hissasini qo'shmog'i lozim. Iqtisodiy tahlil ularning xo'jalik faoliyatini shu talabdan kelib chiqqan holda o'rganishni taqozo qiladi.

Ikkinchidan, asosiy g'oyalarimizdan biri xalq farovonligidir. Bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt rejani bajarish uchun emas, balki xalqning bir bo'lagi bo'lgan shu mehnat jamoasi a'zolarining farovonligini ta'minlovchi foydaga erishish uchun harakat qilmog'i lozim. Iqtisodiy tahlil ham oldingidek rejaning bajarilishini o'rganish bilan chek-lanib qolmasdan, balki har bir qilingan ishning aholiga,

jamoaga, bevosita xodimlarga qancha naf keltirganligini o'rganishga qaratilishi lozim.

Uchinchidan, asosiy g'oyalarimizdan biri Vatan ravnaqi bo'lib. har bir inson, har bir korxonaga unga hissa qo'shishga majburdir. Zero, biz yashayotgan Vatan bizga ajdodlarimizdan meros qoldi, biz ham uni obod va ozod holda avlodlarimizga qoldirishimiz lozim. Bizga Vatan yashashimiz uchun barcha imkoniyatlar bilan tuhfa etilgan. Biz ham avlodlarimizning erkin va farovon yashashi uchun shunday Vatanni qoldirishimiz insoniy burchimizdir. Iqtisodiy tahlil jarayonida bu vazifani har bir xo'jalik yurituvchi subyekt qanday bajarayotganligi, uning Vatan ravnaqiga qanday hissa qo'shayotganligi o'rganilishi shart. Shu tufayli mazkur g'oya iqtisodiy tahlilning har bir bobida o'z ifodasini topmog'i lozim.

To'rtinchidan, milliy istiqbolning muhim va asosiy g'oyalaridan biri ijtimoiy hamkorlik g'oyasidir. O'zbekiston ko'p millatli, ko'p ukladli, ko'ppartiyaviylik, ko'pdinlilik va ko'pmulkchilikka asoslangan insonparvar umumdemokratik jamiyat barpo etish yo'lida taraqqiy etmoqda. Mamlakat o'zining pirovard maqsadiga erishishi uchun shu turli fikr, qarash, manfaatlarga ega bo'lgan kishilarning, guruhlarining bir-biri bilan murosa qiladigan ijtimoiy hamkorligini ta'minlashi lozim. Zero, bu bilan jamiyatda tinchlik va totuvlikning, tinch va barqaror taraqqiyotning mustahkam kafolati vujudga keladi. Bular esa o'z navbatida iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan muhim omillardir. Shu jihatdan iqtisodiy tahlilning asosiy e'tibori turli mulk shakliga ega bo'lgan iqtisodiyotning asosiy yo'nalishiga, mamlakatning barqaror taraqqiyotini ta'minlashga qaratilmog'i lozim. Chunki mulkning turli shakllari teng huquqliligini ta'minlashga erishishning yo'l-yo'riqlari ham aynan iqtisodiy tahlil orqali o'rganiladi.

O'zbekiston taraqqiyotining bosh g'oyasi, ta'kidlanganidek, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdir. Demak, bugungi faoliyat ko'rsatayotgan korxonaga va tashkilotlar, firma va kompaniyalar, xususiy tadbirkorlar, mulk shaklidan qat'iy nazar, mamlakat taraqqiyotining shu bosh g'oyasi, asosiy strategik konsepsiyasining amalga oshishiga o'zlarining baholi qudrat hissalarini qo'shmog'i lozim. Iqtisodiy tahlil esa, shu tahlil qilinayotgan obyektida mazkur jarayon qay darajada amalga oshirilayotganligiga e'tiborni qaratishi maqsadga muvofiq.

Har bir korxonaga Vatanning bir parchasi. Uning ozodligi va erkinligini bosh ishlohotchi sifatida davlat ta'minlaydi. Ammo o'zining obodligini va jamoasining farovonligini har bir korxonaga o'zi ta'minlashi lozim.

Obod Vatanga har bir xonadonning, korxonaning, mahallaning, tuman, viloyat va butun mamlakat obodligi evaziga erishiladi. Demak, har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati tahlil qilnganda uning faqat iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, balki ijtimoiy ko'rsatkichlariga, xususan, uning tom ma'noda obodligiga ham e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Obod korxonalar (turli mulk shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyekt) deganda uning atrofi, hovli va binosi ko'rkam va chiroyli, shu bilan birga, xodimlari o'rtasida o'zaro mehr-oqibat, ahillik, qut-baraka, iqtisodiy ko'rsatkichlari yaxshi bo'lgan barqaror ruhiy muhitga va taraqqiyotga ega mehnat jamoasiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyekt tushuniladi. Iqtisodiy tahlil jarayonida aynan ana shu jihatlarga ham ahamiyat berilishi lozim.

Har bir korxonada faoliyat ko'rsatayotgan xodimlar jamiyatning bir bo'lagi. Butun xalqning farovonligi har bir kishining, har bir jamoaning farovonligidan tarkib topadi. Shunday ekan, har bir korxonalar o'zining xodimlari, ya'ni mehnat jamoasining farovonligini ta'minlashi lozim. Shu tufayli bu masala ham iqtisodiy tahlil tomonidan o'rganiladigan muhim masalalardan biriga aylanmogi lozimdir.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil fanining mazmuniga milliy istiqlol g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan konsepsiyani singdirish masalasi mazkur fanni O'zbekistonning o'ziga xos va mos taraqqiyot yo'liga moslashtirish muammosini hal qiladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish bir tomondan korxonalarining mustaqil faoliyati uchun katta imkoniyat yaratib bersa, ikkinchi tomondan, ularning mas'uliyatini ham oshiradi. Korxonalarining iqtisodiy erkinligi va mas'uliyatining oshganligi o'z faoliyatini chuqur tahlil qilishni taqozo qiladi. Ammo adabiyotlarda iqtisodiy tahlilni tashkil qilish o'zimizga xos holda yetarlicha yoritilmagan.

Shundan kelib chiqqan holda mazkur ishda iqtisodiy tahlilni tashkil qilish muammolariga yangidan yondashilgan.

Iqtisodiy tahlil bilan bog'liq muammolar juda ko'p. Ularni bir qancha guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Mazkur fanni mamlakatimizda shakllanayotgan o'ziga xos bozor munosabatlariga mos ravishda uning nazariy va metodologik asosini yaratish muammosi.

2. Ushbu fanning kimga kerakligini asoslash va mutaxassislarni o'qitish muammosi.

1.4. Amaliyotda iqtisodiy tahlilni tashkillashtirish muammosi

Har bir muammoning mazmun-mohiyati va uni hal qilish yo'llarini ko'rib chiqish bugungi kunda o'ta muhim hisoblanadi. Chunki respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlar o'ziga xos iqtisodiy dastaklar va shunga mos fanlarning shakllanishini ham taqozo qiladi. Bunday fanlardan biri "Iqtisodiy tahlil" fanidir.

Albatga, iqtisodiy tahlil oldingi ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan rejali iqtisodiyot sharoitida ham mavjud edi-ku, uni yangidan shakllantirishga na hojat degan savol tug'ilishi mumkin. Bunga javoban shuni ta'kidlash joizki, ushbu fan oldingi rejali iqtisodiyot sharoitida ham haqiqatda mavjud va uning nazariy va metodologik asosi yaxshi rivojlangan edi. Ammo uning maqsadi va mohiyati, ta'kidlanganidek, rejali iqtisodiyotga moslashtirilgan bo'lib, bevosita rejaning shakllanishi va bajarilishiga xizmat qilishga qaratilgan edi. Uning mazmuni esa, ma'lum darajada, mafkuraviylashgan holda, eng avvalo, davlat manfaatini ifodalab kelgan. Chunki barcha mulk, uni tasarruf etish bevosita davlatning ixtiyorida edi.

Endilikda iqtisodiy vaziyat tubdan o'zgardi. Davlatning mulkka va barcha iqtisodiy jarayonlarga egaligi barham topib, ko'pmulkchilikka asoslangan, bozor munosabatlarini o'zida ifoda etadigan, mazmun jihatidan yangi iqtisodiyot shakllanmoqda. Bu esa shunga mos ravishda mazmun jihatdan yangi bo'lgan "Iqtisodiy tahlil" fanining shakllantirilishini taqozo qiladi.

Endigi "Iqtisodiy tahlil" fani, eng avvalo, hech qanday mafkuraga tobe bo'lmasdan, davlat manfaatini inkor qilmagan holda turli mulk egalarning (ish kuchi egasi, mehnat jamoasi, korxonalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning) manfaatlarini o'zida aks ettirgan holda ifoda etilishi maqsadga muvofiqdir. Bu holat mazkur fanning maqsadi, vazifalari, tarkibi, unda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimini o'zgartirishni taqozo qiladi.

1.5. Iqtisodiy tahlil muammolarini undan foydalanuvchilar nuqtai nazaridan hal qilish

Ushbu muammolarni hal qilish iqtisodiy tahlil fanining kimga kerakligi, u bilan kim shug'ullanishi, uning obyektiv zarurligini asoslashni taqozo qiladi. Iqtisodiy tahlilda korxonalar rahbari yoki menejeri uning faoliyatini batafsil o'rganishi lozim. Buning uchun esa ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Shu maqsadda iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilishi lozim.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni, bozor mexanizmining takomillashishi, islohotlarning tobora chuqurlashib borishi har bir iqtisodiy

jarayonni chuqur tahlil qilishni taqozo qilmoqda. Chunki mulkdor iqtisodiy jarayonda asosiy subyekt sifatida ishtirok etadi. U o'z mulkining ko'payishidan, ko'proq foyda olishdan manfaatdordir. Bunga o'z-o'zidan erishib qolmaydi. Buning uchun tadbirkorlik, izchillik, ziyraklik va aql bilan ish ko'rish lozim. Bu esa o'z navbatida mulkning holatini, ishlatilishi va saqlanishini tahlil qilishni taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil eng avvalo mulkdor uchun kerak ekan.

Mulkdor o'z mulkini ishlatish uchun turli korxonalariga ega bo'lishi mumkin. Bunda esa boshqa kishilarni, mutaxassislarni, xodimlarni yollashiga to'g'ri keladi. Ular mehnat jamoasini tashkil qiladi. Korxonaning yaxshi, samarali ishlashi mehnat jamoasining farovonligini ta'minlaydi. Korxonaga qancha ko'p daromad qilsa, mehnat jamoasi a'zolari shuncha ko'p mehnat haqi oladi. Bu esa mehnat jamoasining o'zlari ishlayotgan korxonaga xo'jalik faoliyatini muntazam tahlil qilib borishini taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil bevosita mehnat jamoasi uchun ham kerak ekan.

Har bir korxonaning xo'jalik faoliyati natijasidan davlat ham manfaatdor. Chunki har bir korxonaga o'z mulkidan, qilgan daromati va olgan foydasidan soliq to'laydi. Shu tufayli davlat nomidan soliq idoralari ham korxonaga faoliyatini chuqur tahlil qilib borishdan manfaatdordir. Demak, iqtisodiy tahlil soliq idoralari xodimlari uchun ham kerak ekan. Ko'rinib turibdiki, iqtisodiy jarayonning, ya'ni korxonaga yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati natijasidan kim manfaatdor bo'lsa, u mazkur subyekt faoliyatini o'rganishga, tahlil qilishga qiziqadi. Shunday qilib, iqtisodiy tahlil investorlarga, hamkorlarga, birlashmalarga, uyushmalarga, sug'urta, bank, moliya idoralari ham kerak ekan.

Odatda kimga nima kerak bo'lsa, u shu ish bilan shug'ullanadi. Ammo har bir korxonada maxsus mutasaddi shaxslar borki, ularga xo'jalikni boshqarishda u yoki bu soha topshirilgan bo'ladi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlil bilan korxonadagi deyarli hamma mutaxassislar shug'ullanadi. Ammo hammasi ham korxonaga to'g'risida jamlangan batafsil axborotga ega emas. Hamma o'zi bajarayotgan u yoki bu soha bo'yicha axborotga ega. Shu jihatdan hamma o'zining sohasini muntazam tahlil qilib boradi. Lekin shuni e'tirof etish kerakki, xo'jalik faoliyati to'g'risida butun ma'lumotlarni o'zida jamlagan axborotlar buxgalteriyada to'planadi va qayta ishlanadi. Shu tufayli korxonaning kompleks iqtisodiy tahlili bilan buxgalteriya xodimlari, bevosita bosh buxgalterlar shug'ullanadilar. Chunki unda korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlari mavjud. Ular moliyaviy hisobotlarda o'z aksini topganlar. Iqtisodiy tahlil uchun asosiy ma'lumot manbai bo'lib moliyaviy hisobotda ifoda etilgan

ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ularning kompleks tahlili bilan bosh buxgalterlar shug'ullanadi. Ammo alohida sohalar bo'yicha tahlil kimga kerak bo'lsa, o'shalar shug'ullanadilar. Tahlil qilish uchun emas, balki kerak sohani o'rganish uchun qilinadi. Demak, kimga nima kerak bo'lsa, u shu sohani tahlil qilish bilan shug'ullanar ekan.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida milliy istiqloq g'oyasini har bir fanga singdirilishi, buxgalteriya hisobining xalqaro andozalar asosida ishlab chiqilgan milliy standartlarga o'tishi, statistikada milliy hisoblar tizimining joriy qilinishi, shularga mos ravishda iqtisodiy tahlilning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish kabi o'ta dolzarb vazifalarni bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bosqichidagi eng dolzarb masalalar nimalardan iborat?
2. Iqtisodiy tahlilning milliy istiqloq g'oyasini ifoda etishdagi eng dolzarb masalalari nimalardan iborat?
3. "O'zbek modeli" va iqtisodiy tahlilning unga mosligi nimada ifodalanadi?
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish qanday yo'l bilan amalga oshiriladi?
5. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning rivojlanishi jamiyatimiz taraqqiyotining asosiy tamoyillariga asoslanganligi nimalardan iborat?
6. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqloq g'oyasi qanday singdiriladi?
7. O'zbekiston taraqqiyotining bosh g'oyasi nimadan iborat?
8. Iqtisodiy tahlil bilan bog'liq bo'lgan muammolar nimalardan iborat?
9. Iqtisodiy tahlil fani qanday mafkuraga bo'ysinadi?
10. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonaning kompleks iqtisodiy tahlili bilan kimlar shug'ullanadilar?

Asosiy adabiyotlar

1. Эргашев И. Миллий истиклол ғояси. Дарслик. Т. "Академия" нашриёти. 2005.
2. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. Тошкент, "Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи. 2005.
3. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
4. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

II BOB

IQTISODIY TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Iqtisodiy tahlil-dialektikaning muhim xususiyati

Iqtisodiy tahlil dialektikani o'rganishning muhim vositasi hisoblanadi.

Ma'lumki, bilish nazariyasiga ko'ra obyektiv (mavjud) dunyoni bilish mumkin. Bu degani bilish jarayoni dialektik xususiyatga ega bo'lib, voqelikning in'ikosidir. Bilish nazariyasining mantiqiyligi dialektik tarzda quyidagi formulada aks etadi, ya'ni: jonli mushohada, abstrakt tafakkur, amaliyot. Bunda jonli mushohada bilishning birinchi bosqichi bo'lib, u o'rganiladigan hodisalarning tashqi xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Abstrakt tafakkur bosqichida esa hodisalarning ichki mohiyati aniqlanib, ularning rivojlanish qonuniyatlari o'rganiladi. Lekin haqiqatni bilishning mezoni - amaliyotdir. Shu kabi iqtisodiy hodisa va jarayonlarni bilish ham uch bosqichli bilish nazariyasiga asoslanadi. Bunda jonli mushohada bosqichida xo'jalik yuritishni bevosita iqtisodiy axborotlar tizimi orqali idrok qilinadi. Bu o'rinda iqtisodiy axborotlar tizimiga shunday talablar qo'yiladiki, bular bilish nazariyasining ikkinchi bosqichi - abstrakt tafakkurga ko'p jihatdan bog'liq.

Aynan u dominant (asosiy) rolni o'ynaydi. Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda na mikroskop, na kimyoviy reaktivlardan foydalanish aslo mumkin emas, uni ham buni ham tafakkur kuchi bajaradi.

Iqtisodiy hodisalarni o'rganish jarayonida dialektik bilish usuli-analiz va sintez usullaridan foydalaniladi.

Analiz grekcha "analytic" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish, degan ma'noni bildiradi. "Sintez" - grekcha "Syntnesic" so'zidan olinib umumlashtirish, degan ma'noni bildiradi.

2.2. Iqtisodiy tahlil-boshqaruv tizimining maxsus funksiyasi

Xalq xo'jaligini barqaror rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini yana ham jadallashtirish, ishlab chiqarish potentsialidan (salohiyatidan, imkoniyatidan) oqilona foydalanish, resurslarning hamma turlarini har tomonlama tejash va ishlab chiqarishni boshqarish bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismidir.

Bu muhim vazifalarni bajarish uchun korxonalarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish darkor.

Iqtisodiy tahlil korxonalarini boshqarish tizimida oraliq bosqichni egallaydi. Bu jarayonni ushbu formula orqali ifoda etish mumkin:

$$I \rightarrow A \rightarrow Q \rightarrow T \rightarrow I_1 \rightarrow A_1 \rightarrow Q_1 \rightarrow T_1, \dots$$

Bu yerda:

I - informatsiya (axborot) bo'lib, uning buxgalteriya hisobi va hisobot, operativ (tezkor) hisob va hisobot, statistik hisob va hisobot, biznes-reja hamda hisobdan tashqari ma'lumotlar;

A - tahliliy bosqich;

Q - tahlil natijalari asosida qarorlar qabul qilish;

T - qarorlarni ishlab chiqarish kanallarida tadbiq etish;

I_1 - bajarilmagan qarorlar;

A_1 - qayta tahlil qilish.

Binobarin, ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida uch bosqichni ko'rsatish mumkin:

1. Axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tayyorlash.

2. Obyektning holatini iqtisodiy tahlil qilish va tahlil natijalari asosida takliflar kiritish.

3. Optimal boshqaruv qarorlarini qabul etish.

Qabul qilingan qarorlarning samarasi va sifati tahlilning o'z vaqtida hamda tezkor tarzda o'tkazilganligiga ko'p jihatdan bog'liq. Bu yerda asosiy vazifa aynan shu uch bosqichni bir-biri bilan uzviy ravishda bog'lash hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning ikki xil yo'nalishini ko'rsatish mumkin:

1. Korxonalar, assotsiatsiyalar va kontsernlarning xo'jalik va moliyaviy holatini tahlil qilish.

2. Xalq xo'jaligini tahlil qilish. Bunda iqtisodiy tumanlar, viloyatlar va butun respublika xalq xo'jaligini tahlil qilish tushuniladi.

Shuni aytish kerakki, xalq xo'jaligini tahlil qilish iqtisodiy fanlar majmuasida mustaqil o'rin olmagan bo'lib, iqtisodiy nazariya va tarmoqlar makroiqtisodiy kurslarida o'rganiladi. Holbuki, korxonalarini iqtisodiy tahlil qilish fani iqtisodiy fanlar qatoridan o'ziga xos mustaqil o'rin olgan. Bozor iqtisodiyotini qurish ko'p jihatdan ishlab chiqarishni boshqarishni muttasil takomillashtirish, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, ichki xo'jalik rejasini tuzish va uning takomillashtirish, korxonalar va xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida bu butun iqtisodiy siyosat olib borishni taqozo qiladi. Xususan, Vazirlar

Mahkamasining maxsus qarorlari materiallarida aynan, shu muhim masalalarni izchillik bilan amalga oshirish ko'p bor ta'kidlanadi.

Binobarin, bu qarorlarni bajarish o'z navbatida xo'jalikni boshqaruvchi idoralarni yana ham ishlab chiqarishga yaqinlashtirishni, iqtisodiy bo'linmalar o'rtasidagi huquq va majburiyatlarni yana ham aniq chegaralashni, boshqaruv apparati ishining tezkorligi va ixchamligini oshirishni taqozo etadi. Demak, hisob va iqtisodiy tahlil xo'jalikni boshqarishda asosiy vosita bo'lishi kerak. Binobarin, mahsulot ishlab chiqarish jarayoni va natijalari kundalik hisob va hisobotda o'z aksini topadi. Bu o'rinda korxonalarining ish faoliyati to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari xo'jalikni boshqarishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi, istiqbolstat idoralariga xalq xo'jaligi istiqbol rejalarini tuzish uchun va korxonalarining xo'jalik va moliyaviy faoliyatini tahlil qilish uchun har tomonlama asoslangan va aniq ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Demak, iqtisodiy tahlil korxonalar faoliyatini nazorat qilishda, xo'jalik hisobini mustahkamlashda, iqtisodiy tejamni o'tkazishda, texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, ilg'or tajribalarni tarqatishda, ish faoliyatida mavjud bo'lgan kamchiliklarga barham berishda va ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi.

2.3. Iqtisodiy tahlilning asosiy (prinsiplari) tamoyillari

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish uchun asos qilib olingan quyidagi tamoyillar mavjud:

1. Obyektning holatini dastlabki iqtisodiy nazariya jihatidan tahlil qilishning zarurligi, o'rganiladigan hodisalarning mohiyati va bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

2. Tahlilning kompleks xarakterga ega ekanligi hamda o'zaro bir-biriga uzviy ravishda bog'liq tahliliy ko'rsatkichlar tizimining qo'llanishi.

3. Iqtisodiy ma'lumotlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash jarayonida o'rganiladigan hodisalarni guruhlashtirish va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni miqdor va sifat belgilariga qarab turkumlash.

4. Korxonalar faoliyatini tahlil qilishda taqqoslash usulining ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdagi ahamiyati.

5. Tahlil natijalari asosida ilg'or tajribalarni keng yoyish va ommani korxonalarni boshqarishga yana ham keng jalb etish.

6. Korxonalarni boshqarishda hisob va hisobotning hal qiluvchi roli, ularning iqtisodiy tahlilda asosiy axborot manbai ekanligi.

Yuqorida qayd etilgan tamoyillar iqtisodiy tahlilning shakllanishiga va uning rivojlanish jarayoniga asos bo'ldi.

2.4. Iqtisodiy tahlilning rezervlarni aniqlashdagi ahamiyati

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad rezervlarni aniqlashdir. Rezervlarni aniqlashni osonlashtirish uchun ularni ilmiy asosda turkumlash kerak. Rezervlar quyidagilardan iborat: xalq xo'jaligi, tarmoq, regional (yondosh) va ichki xo'jalik rezervlari. Aytaylik, mashinasozlik sanoatida mahsulot tannarxini arzonlashtirish borasida bo'lgan katta rezervlardan biri - rangli metallarni plastmassalar bilan almashtirish hisoblanib, bu o'z navbatida kimyo sanoatini yanada rivojlantirishni taqozo qiladi. Shu sababli bunday rezervlar xalq xo'jaligi rezervlari qatoriga kiradi. Ixtisoslashtirish darajasini oshirish esa tarmoq rezervlari qatoriga kirib, u asosan vazirliklarga bog'liqdir. Regional rezervlarga, aytaylik, bir ma'muriy rayonda joylashgan turli boshqarmalarga qarashli sanoat korxonalarini kooperativlashtirish misol bo'la oladi. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik aylanmasiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslari, (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari) omillaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlilning korxonalarini boshqarish tizimidagi tutgan o'rnini, ishlab chiqarish jarayonidagi bosq'ichlarni tahlil qilish uchun asos qilib olgan tamoyillarni hamda iqtisodiy tahlilning ichki ho'jalik imkoniyatlarini axtarib topishdagi ahamiyatini bilishlari zarur.

Nazorat va mehokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tahlil va bilish nazariyasi.
2. Bilish nazariyasi falsafasining (ulkan) uslubiy bo'limi.
3. Bilish nazariyasi barcha fanlarni o'rganishda uslubiy asos ekanligi.
4. Bilish obyekti va subyekti hamda ularning dialektik birligi.
5. Obyektiv (mavjud) dunyoni bilish jarayonining bosqichlari - jonli mushohada, abstrakt tafakkur, amaliyot.
6. Iqtisodiy tahlil va dialektikaning asosiy tamoyillari.
8. Iqtisodiy tahlil - amaliy fan.
8. Umumnazariy jihatdan analiz, sintez, deduksiya, induksiya tushunchalarining mohiyati.

9. Iqtisodiy tahlil va iqtisodiy nazariya.

10. Iqtisodiy tahlilning tamoyillari.

Asosiy adabiyotlar

1. Пардаев М.Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. Самарқанд. Зарафшон, 2001.

2. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. -М.: "Финансы и статистика", 2003.

3. www.uz- (Национальная Информационная агентство)

4. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

5. www.msu.ru - (МГУ)

III BOB

IQTISODIY TAHLILNING PREDMETI, VAZIFALARI VA MAZMUNI

3.1. Iqtisodiy tahlilning predmeti

Fanning predmeti, deganda shu fanda nima o'rgatilishi tushuniladi. Har qanday mustaqil fan o'zining predmetiga ega. Iqtisodiy tahlil fanining predmetiga keng ma'noda qaraydigan bo'lsak, u iqtisodiy fan sifatida tahlil qilinayotgan obyekt (korxonalar, birlashmalar, kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyati, kontsernlar, korporatsiyalar kabilar) xo'jalik faoliyatining barcha sohalarini (iqtisodiy, ijtimoiy, texnik, texnologik va h.k.) o'z ichiga oladi. Lekin har bir iqtisodiy fan o'ziga xos xususiyatga, o'zi o'rganadigan predmetga ega. Bu faqat shu fanga xos bo'lib, imkoni boricha boshqa fanlarda takrorlanmasligi lozim. Bu talab shu fanning mustaqil fan sifatida faoliyat ko'rsatishi uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Xo'jalik faoliyati tahlili (kelgusi matnlarda faqat iqtisodiy tahlil yoki tahlil ham deb yuritiladi) fanning predmeti tom ma'noda tahlil qilinayotgan obyektning xo'jalik faoliyatidir. Ammo buxgalteriya hisobi, statistika, moliya va kredit, audit, marketing, menejment kabi fanlarning ham predmeti keng ma'noda xo'jalik faoliyatidir. Bu fanlar ham xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning u yoki bu jihatini o'rgatadi. Demak, har bir fanning, shu jumladan xo'jalik faoliyatini tahlil fanining o'ziga xos va mos jihatini, unga tegishli predmetni aniqlab o'ishi lozim.

Tahlil fanini xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ammo bu jarayonlarning sodir bo'lish paytini emas, balki uning natijasini o'rganadi. Obyektida sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlarning uning biznes rejasida ko'zda tutilgan ma'lumotga asoslansa, jarayonning sodir bo'lishini qonuniy jihatdan hujjatlashtirish bilan buxgalteriya hisobi, statistika kabi fanlar shug'ullanadi. Shu jarayonlarning natijasi ma'lum davrlarda (oy, chorak, yil) jamlanib boriladi va turli hisobotlarda o'z aksini topadi. Tahlil esa aynan ana shu tuzilgan hisobotlarga, jamlangan hujjatlarga asoslanadi.

Shunday qilib, **iqtisodiy tahlil fanining predmeti**, xo'jalik faoliyatida obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) omillar ta'sirida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar tizimi (sistemi) orqali uning holatiga baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqishni o'rganishdan iboratdir.

Tahlilning predmetida obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) omillar alohida o'rin tutadi, chunki iqtisodiy jarayonlar o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ular ma'lum ichki va tashqi omillar ta'siri ostida ro'y beradi. Shu omillar ta'sirini boshqa fanlar o'rgatmaydi. Bu faqat tahlil fanida o'rganiladi va uning predmetining asosini tashkil qiladi. Shuningdek, xo'jalik faoliyati natijasiga to'g'ri baho bermasdan, unga ta'sir qilgan ijobiy va salbiy omillarni o'rganmasdan turib ko'zda tutilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Shu tufayli tahlil fani predmetining markazida obyektiv va subyektiv omillarni o'rganish lozimligi qayd qilinishi bejiz emas.

Tahlilning predmetini o'rganishda faqat sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan cheklanib qolish mutlaqo etarli bo'lmas edi. Tahlildan maqsad mavjud natijaga odilona baho berish bilan birgalikda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish va shu orqali tahlil qilinayotgan obyektning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini yaxshilashdan iboratdir. Bu esa sodir bo'lgan va bo'layotgan jarayonlarga to'g'ri baho berib, bo'ladigan jarayon andozasini ham chizib berishni taqozo qiladi.

Shu tufayli tahlilning predmeti o'tgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi. Barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Ko'rsatkichlar esa asosan ma'lumotlar manbaida (rejalarda, me'yorlarda, hisobotlarda va h.k.) o'z aksini topadi. Obyektda iqtisodiy jarayonlar yakka-yakka bo'lib emas, balki bir-biriga dialektik bog'liq ravishda birdaniga sodir bo'ladi. Uning har bir jihati alohida ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Shu tufayli xo'jalik faoliyatini o'rganishda bitta ko'rsatkich emas, balki ko'rsatkichlar tizimidan (sistemasidan) foydalaniladi. Bu esa o'z navbatida tahlil predmetini o'rganishda ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar sistemasiga asoslanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Juda ko'p iqtisodiy fanlar mavjud. Lekin ularning ichida tahlil fani xo'jalik faoliyatining natijasiga odilona baho bera oladi. Undagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarga omillar ta'sirini aniqlaydi. Shularga asosan xo'jalik faoliyatini yaxshilash yo'llarini ishlab chiqadi. Bu xususiyatlar faqat tahlilga xos bo'lganligi uchun ham uning predmetida natijaga to'g'ri baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqish tegishli o'ringa ega.

Shunday qilib, tahlil fani mustaqil fan bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga, o'zining betakror predmetiga ega. Tahlilda o'rganiladigan iqtisodiy jarayonlar va ularning muhim jihatlari aynan shu tarzda boshqa fanlarda o'rganilmaydi va takrorlanmaydi. Shu tufayli har bir mustaqil fan singari tahlil fanining ham o'ziga xos predmeti shakllandi, tarkib topdi, nazariy jihatdan boyib,

yildan-yilga aniqliklar kiritilib takomillashib bormoqda.

Har qanday fanning obyekti bo'lishi lozim. Ammo shu fanning nazariyasiga bag'ishlangan eng so'ngi adabiyotlarda ham bu masala etarlicha yoritilmagan. Shu tufayli fanning predmeti bilan obyektini ko'p hollarda bir xil tushunchalar deb qaraladi. Bu esa o'z navbatida nazariy jihatdan asossiz, chalkash xulosalarga olib keladi.

Har qanday fanning obyekti uning predmeti qayerlarda amalga oshishini ko'rsatadi. Tahlil fanining predmeti hozirgi bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda ko'p mulkchilikka asoslangan barcha yuridik va jismoniy shaxslarning xo'jalik faoliyatida mujassam. Shu tufayli iqtisodiy tahlil fanining obyektiga davlat, jamoat tashkilotlari, korporatsiyalar, trestlar, birjalar, korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar kiradi.

Bu obyektlar iqtisodiy asosi jihatidan davlat, jamoat, kooperativ, aktsiyadorlik, xususiy, xorijiy va aralash kabi mulk shaklida faoliyat ko'rsatadigan obyektlarga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasi o'ziga xos va mos iqtisodiy taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu mustaqil yo'l bilan hamma sohada, xususan milliy hisoblar tizimida ham jahon andozalariga bosqichma-bosqich o'tish ko'zda tutilgan. Bu esa o'z navbatida, mulk shaklidan qat'iy nazar, tahlilning bir xil metodologik usulini yoritishni taqozo qiladi.

Obyektning (makonning) va davrning (zamonning) qanday bo'lishidan qat'iy nazar ushbu fan predmetining mohiyati o'zgarimasligi, obyekt esa tahlilning qaysi makonda o'tkazilishiga qarab o'zgarib turishi mumkin. Shu jihatdan uning predmeti obyektidan mazmun va mohiyati jihatidan tubdan farq qiladi.

3.2. Iqtisodiy tahlilning vazifalari

Iqtisodiy tahlilning eng muhim vazifalari quyidagilardan iborat:

1) biznes-rejaning qanchalik realligi (mavjudligi) va ilmiy jihatdan asoslanganligiga baho berish;

2) xalq-xo'jaligini rivojlantirishning joriy va istiqbol rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar bazasini aniqlash;

3) biznes-rejasining bajarilishiga obyektiv baho berish hamda uni bajarishda korxonalariga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillar va sabablarni bir-biridan ajratib aniqlash;

4) ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash (bu o'rinda tahlilning samarasi, birinchidan, aniqlangan rezervlarni butun nazariy jihatdan asoslangan rezervlarga nisbati va ikkinchidan, amalga oshirilgan rezervlarning aniqlangan rezervlarga nisbati bilan belgilanadi);

5) korxonalarining xo'jalik faoliyatida kutiladigan natijalarni oldindan aniqlash.

6) tahlil materiallariga asosan ishlab chiqarishda aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish

3.3. Iqtisodiy tahlilning mazmuni

Iqtisodiy tahlil o'z mazmuni jihatidan turlichadir. Tahlilning ikki xil yo'nalishi mavjud - moliya - iqtisodiy va texnik - iqtisodiy. Moliya iqtisodiy tahlilda biznes rejaning bajarilishiga ta'sir ko'rsatuvchi (texnika, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish) kabi omillar o'rganilmaydi. Texnik-iqtisodiy tahlilda esa texnika va texnologiya hamda ishlab chiqarishni tashkil etishga oid hamma masalalar har tomonlama va chuqur o'rganilib, uning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ko'rsatgan ta'siri ham aniqlanadi.

Shuning uchun texnik - iqtisodiy tahlil korxonalaridagi mavjud barcha rezervlarni to'la va har tomonlama aniqlashga imkon beradi.

Tahlil korxonasi va uning bo'linmalari faoliyatining hammasi tomonlarini o'z ichiga olgan umumiy hamda ishning qandaydir biror tomoni yoki korxonaning bir necha bo'g'inlarini o'z ichiga olgan tanlanma (tematik) bo'ladi. Shuningdek, yirik masalalarga bag'ishlangan, korxonaning kundalik ishini o'rganishga va ichki imkoniyatlarini topishga qaratilgan tezkor tahlil bo'ladi.

Tekshiriladigan obyektlar va boshqaruv bo'g'inlariga qarab tahlil qilish quyidagilarga bo'linadi: ishchi o'rin, sex ichida, sex, korxonasi va tarmoqlar bo'yicha hamda tarmoqlararo. Tahlilda rezervlarni aniqlash ko'lamini quyidagilardir: iborat, ichki korxonasi va korxonalararo, tarmoq va tarmoqlararo rezervlar.

Qabul qilinadigan qarorlarning xarakteriga qarab, tahlil quyidagilarga bo'linadi: dastlabki, tezkor, yakuniy va istiqbolli. Bulardan, nazariy va amaliy jihatdan eng takomillashtirilgani - yakuniy tahlil hisoblanadi (korxonalarining yillik hisobotiga asosan).

Tahlil o'tkazish muddatlari (har kuni, bir oyda va bir yilda) yoki zarur bo'lishga qarab ahyon-ahyonda olib borilishi mumkin.

Iqtisodiy tahlil o'tkazishning 3 bosqichi mavjud:

1) korxonasi faoliyatining umumiy iqtisodiy natijalarini ko'rib chiqishdan boshlanadi, chunki u ishning samaradorligini aniqlash, o'tgan davrlarga nisbatan o'zgarishlarni, shuningdek, bir korxonasi ishini boshqasi bilan taqqoslash hamda korxonasi faoliyatining boshqa tomonlarini bilish imkonini beradi:

2) biznes-rejaning bajarilish darajasiga ta'sir etuvchi eng muhim omillarni tekshirish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash;

3) tahliliy tekshirishlar natijalarini umumlashtirish va shu asosda butun rezervlarni o'z ichiga olgan yig'ma rezervlarni hisoblash. (to'plam rezervlar).

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlil predmeti bo'yicha o'quv adabiyotlarida mamlakatimiz va horijiy mualliflar tomonidan berilgan ta'riflarni, ularning farqlanadigan tomonlarini, iqtisodiy tahlilni eng muhim vazifalarni uning o'z mazmuni jihatidan yo'nalishlarini hamda uni o'tkazishning bosqichlarini bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridan kelib chiqqan holda uning tavsifi.

2. Iqtisodiy tahlil qilishda 2 tur yo'nalishda - boshqaruv (ichki) va moliyaviy (tashqi) tahlilning vazifalari.

3. O'rganiladigan masalalarning ko'lamiga qarab tahlilning umumiy va tanlanma (tematik) turlari.

4. Tekshiriladigan obyektlar va boshqaruv bo'g'inlariga qarab tahlilni o'tkazish obyektlari, ish joyi, ishlab chiqarish uchastkasi (joyi), sex, korxonalar, uyushma, tarmoqlar bo'yicha hamda tarmoqlararo.

5. Rezervlarni aniqlash ko'lamiga qarab korxonalar ichidagi, korxonalararo, tarmoq va tarmoqlararo tahlilning tavsifi.

6. Qabul qilinadigan qarorlarning xususiyatlariga qarab dastlabki, tezkor, yakuniy va istiqbolli tahlilni o'tkazish.

7. Tahlil o'tkazish muddatlar bo'yicha: har kuni, o'n kunda, bir oyda, uch oyda, bir yilda olib borish.

8. Iqtisodiy tahlilning korxonalararo boshqarish tizimida tutgan o'rni va vazifalari.

9. Iqtisodiy tahlilning predmeti.

10. Iqtisodiy tahlilning predmetiga ta'rif berish xususida mavjud munozarali masalalar.

11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning vazifalari.

12. Fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning tutgan o'rni.

13. Iqtisodiy tahlil va audit.

Asosiy adabiyotlar

1. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Предмет и методы. Санкт Петербург. 2003.
2. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. -Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 2005.
3. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. -М.: "Финансы и статистика", 2003.
4. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
5. www.ceg.uz- (Центр экономического исследования)
6. www.msu.ru - (МГУ)

IV BOB

IQTISODIY TAHLILNING USLUBI VA MAXSUS USULLARI

4.1. Iqtisodiy tahlil usuli

Iqtisodiy tahlilning uslubiy asoslari dialektika va iqtisodiy nazariya faniga tayanadi.

Tahlil usuli deganda esa, biznes-rejaning bajarilishiga va mahsulot hajmining o'sishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sistemali va kompleks tarzda o'rganish, o'lchash va umumlashtirish usuli bo'lib, ular hisob, hisobot va hisobdan tashqari ma'lumotlarni maxsus uslublar orqali qayta ishlanilib, amalga oshirilishi tushuniladi.

Ma'lumki, tahlil qilinayotgan obyektning faoliyatiga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, tahlilda omillar deganda u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar nazarda tutiladi. "Sabab" termini nisbatan keng ko'lamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qo'llanilib, mana bu kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar, deb ataladi.

Xo'jalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy ta'sir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy ta'sirini tugatish **rezervlar** deb ataladi.

Induktiv usul ko'pincha texnik-iqtisodiy tahlilda qo'llaniladi, ya'ni avval, ayrim olingan ish uchastkalaridagi ko'rsatkichlar har tomonlama tekshirilib, so'ngra ana shu aniq ko'rsatkichlardan korxonaning xo'jalik faoliyatini belgilovchi umumlashgan iqtisodiy ko'rsatkichlar darajasiga chiqiladi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil usuli mazkur predmetni o'rganish jarayoniga umumiy jihatdan yondoshishdir. Shu sababli tahlil usulini unga bo'ysinuvchi maxsus usullari bilan aralashtirib bo'lmaydi. Zero, aniq shart - sharoit natijasida u yoki bu usullarning o'zgarishi ehtimoldan holi emas.

4.2. Iqtisodiy tahlilning o'ziga xos xususiyatlari

Iqtisodiy tahlil uslubining eng muhim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) Xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi texnika, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil qilish va barcha omillarni tekshirishni muntazam va kompleks tarzda o'tkazishga yondoshish, tahlil usulining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda muntazam tahlilni

kompleks tahlil bilan almashtirish aslo mumkin emas. Obyektни ierarxik usul (bo'ysunish tartibi) orqali boshqarish, masalan, sex korxonaning, korxonа birlashmaning, birlashma tarmoqning bir qismi va hokazo sifatida o'rganish sistemali tahlilga misol bo'ladi.

Darvoqe aytgandek, iqtisodiy tahlil va xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bir gap emas. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish iqtisodiy tahlilning bir bo'lagi hisoblanadi. Iqtisodiy tahlil boshqarishning uchala darajasi bilan bog'liq (xalq xo'jaligi, tarmoq, korxonа) xo'jalik faoliyatini tahlil qilish esa faqat uchinchi darajadagi boshqarish bilan bog'liq.

Xo'jalikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish orqali biznes-rejaning bajarilishi, xo'jalik boshqarishning samaradorligi hamda korxonа faoliyatidagi asosiy va hal qiluvchi masalalar aniqlanadi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish orqali korxonaning xo'jalik yuritish borasidagi faoliyatiga baho beriladi hamda barcha rezervlarning yig'irma hisobi aniqlaniladi.

2) Tahlil usulining o'ziga xos xarakterli xususiyatlaridan biri - iqtisodiy ko'rsatkichlarning hartomonlama bir-birlari bilan sababiy bog'lanishida ekanligidir. Bu borada tahlilning vazifasi ana shu sabablarni aniqlashdir. Shuni ta'kidlash kerakki, hatto ayrim olingan iqtisodiy ko'rsatkichga bir qanchа sabablar ta'sir ko'rsatadi. Binobarin, bu sabablar harakatini aniqlash juda ham murakkabdир. Shu sababli asosiy va hal qiluvchi sabab va omillar ta'sirini aniqlash kerak. Shunday qilib, tahlilning dastlabki sharti xo'jalik faoliyatiga ta'sir etuvchi sabablarni iqtisodiy belgilariga qarab to'g'ri turkumlash zarur. Masalan, tovar mahsuloti hajmining o'sish sur'atiga ta'sir etuvchi omillar uch guruhga umumlashtiriladi:

1) Mehnat omillari. Bunga korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi kiradi.

2) Mehnat vositalari omiliga esa korxonaning asosiy fondlar bilan qay darajada ta'minlanganligi, ularning hajmi, strukturasi (tuzilishi), o'sish sur'atlari, texnik holati va ulardan foydalanishning samaradorlik darajasi singari masalalar kiradi.

3) Mehnat predmetlari omillari. Bularga korxonaning xom ashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligi, ulardan foydalanish, samaradorlik darajasi kabi masalalar kiradi. Yuqorida sanab o'tilgan omillar o'ziga xos mustaqil manoga ega bo'lishi bilan birga o'zaro bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langandir. Binobarin, bu omillarning ta'sirini mexanik tarzda bir-biriga aslo qo'shib ham bo'lmaydi. Chunonchi, mehnat

unumdorligining o'sishi ishchilar malakasi va ish vaqtidan samarali foydalanishiga bog'liq (mehnat omillari). So'ngra, mehnat unumdorligi ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasiga (mehnat qurollari omillari), hamda xom ashyo va materiallardan tejamkorlik va oqilona foydalanish (mehnat predmetlari omillari)ga bog'liq. O'z navbatida har bir guruh omillari tarkibiy qismlarga bo'linadi. Chunonchi, mehnat omillari-miqdor va sifat ko'rsatkichlaridan iborat. Bu yerda miqdor ko'rsatkichiga ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni kirsam, sifat ko'rsatkichiga mehnat unumdorligi darajasining o'sishi misol bo'ladi. So'ngra bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumdorligi:

- bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan o'rtacha kishi kunlariga;
- o'rtacha ish kunining uzunligiga;
- bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumiga bog'liq.

Ko'rinib turibdiki, bir ko'rsatkich ikkinchi bir ko'rsatkich bilan uzviy ravishda bog'lanishda bo'lib, o'ziga xos bir butun zanjirsimon shakl hosil qilgan ekan.

4.3. Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari

Tahlilning uslubi unga bo'ysunuvchi maxsus usullar orqali ifodalaniadi.

Korxonalar faoliyatini tahlil qilishda turli maxsus usullar qo'llaniladi. Shulardan eng asosiylari quyidagilardir:

a) taqqoslash usuli - korxonalar faoliyatini tahlil qilishning eng asosiy usulidir, zero "barcha narsalar taqqoslashda aniqlanadi". Taqqoslash usullarini sanab o'tamiz:

- haqiqatdagi ko'rsatkichlarni biznes-reja darajasidagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslash natijasida biznes-rejaning bajarilish darajasi va sifati aniqlanadi;

- joriy yilda amaldagi ko'rsatkichlarni o'tgan davr hisoboti bilan taqqoslash natijasida ishlab chiqarishning o'sish sur'ati aniqlanadi;

- ishlab chiqarishda eng mukammal namunaga ega bo'lgan korxonaning iqtisodiy modeli bilan taqqoslash. Bu o'rinda taqqoslash kompleks tarzda olib borilmaydi, balki ushbu korxonaning ayrim ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi. Masalan, dastgohlardan foydalanish koeffitsienti yoki aytaylik, moddiy resurslardan foydalanish darajasi bo'yicha. Hozirgi vaqtda sanoat korxonalarida taqqoslama tahlil usulining bir ko'inishi bo'lgan korxonalararo taqqoslama tahlil usuli katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bu usul ilg'or ishlab chiqarish tajribalarini

yoyish maqsadida aloqador bo'lgan turli korxonalar ishining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslab ko'rishga asoslanadi;

- korxonalar ishining yakuni, ilg'or texnik - iqtisodiy me'yorlar, o'tgan davr hisoboti ayrim davrlarda qilingan ishlarning eng yaxshi natijalari ushbu korxonaning ilg'or uchastkalaridagi ish natijalari, korxonalar hamda ushbu tarmoqdagi ilg'or ishchilarning ish natijalari bilan taqqoslash;

- ushbu korxonaning ko'rsatkichlari tarmoq bo'yicha aniqlangan o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi. Bunda korxonaning tarmoq miqyosida tutgan o'rni belgilanadi;

b) guruhlashtirish. U har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tekshirishning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Guruhlashtirish, ayniqsa, amaliy jihatdan ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. Masalan, yuqorida ta'kidlanganidek tovar mahsuloti ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi omillarni guruhlashtirish (mehnat, mehnat vositalari va mehnat predmetlari omillari) misol bo'ladi. Guruhlashtirish yana ushbu belgilarga ham qarab qo'llaniladi. Masalan, tashqi va ichki omillar, ijtimoiy va individual, tahlil qilinayotgan obyektga bog'liq hamda bog'liq bo'lmagan omillar va hokazo;

g) yetakchi halqani ajratib qo'yish usuli. Korxonalar faoliyati tahlil qilinayotgan vaqtda nihoyatda ko'p dalil va hodisalar uchraydiki, ularni to'la tahlil qilish imkoni yo'qligi uchun bu usuldan foydalaniladi. Masalan, yuqorida aytib o'tilganidek, mehnat unumdorligi darajasiga ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi, biroq ishlab chiqarish sharoitida faqat ikki yoki undan ko'p yetakchi omillar bilan cheklanish mumkin. Bularni hal qiluvchi ahamiyatga molik bo'lgan texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish darajalari bilan aniqlash kifoyadir. Bu usul u yoki bu hodisalarning sababini aniqlashdan tashqari texnikani hamda ishlab chiqarishni tashkil etishni yanada takomillashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi;

d) mutlaq va nisbiy miqdorlar. Mutlaq miqdorlar orqali iqtisodiy ko'rsatkichlarning umumiy hajmi aniqlanadi. Nisbiy ko'rsatkichlar esa biznes-rejaning bajarish darajasini va ishlab chiqarishni rivojlantirish sur'atini belgilaydi. Mutlaq miqdor xo'jalik yuritishning samaradorligini har vaqt ham belgilamaydi. Masalan, ishlab chiqarish borasida barcha shart-sharoit nuqtai-nazaridan teng bo'lgan 1-korxonalar, aytaylik, o'tgan yilga nisbatan haqiqatda 200 ming so'mga ko'p foyda oldi, 2-korxonalar 150 ming so'm. Bu raqamlardan 1-korxonalar yaxshi ishlaydi, degan xulosa

chiqarish mumkin emas. Shuning uchun nisbiy ko'rsatkichlarga murojaat etish darkor. Bu yerda nisbiy ko'rsatkich rentabellik darajasi hisoblanadi.

Rentabellik darajasi foyda summasining asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'larning qiymatiga taqsimlanib, natijani 100 ga ko'paytirish bilan aniqlanadi. Demak, 1- korxonaga bo'yicha rentabellik darajasi - 30,5% tashkil etishi, 2- korxonaga bo'yicha - 34,5% ni. Shunday qilib, 2 - korxonaga 1 - korxonaga nisbatan samarali ishlagan, chunki u asosiy ishlab chiqarish fondlaridan yaxshi foydalangan, aylanma mablag'larini tejab sarflash natijasida ularning aylanishini tezlashtirgan va hokazolar;

e) dinamika metodi. Muhim hodisalar, jarayonlarning har birini rivojlanishda, deb qarash kerakligini ko'rsatadi. Demak, bu tahlil qilish jarayonida korxonaga faoliyati rivojlanayotgan, deb qaraladi va bu bilan uning ishidagi ayrim o'zgarishlar ochiladi;

f) indekslar. Ular yordamida ma'lumotlarni qator yillar bo'yicha taqqoslash mumkin. Bu o'rinda bazali va zanjirsimon indekslardan foydalaniladi. Masalan, bazali indeksga mahsulot ishlab chiqarish sur'atining o'sishi misol bo'la oladi. Bunda har yili ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi solishtirib bo'ladigan bahoda o'tgan yillarda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan taqqoslanadi. Bazisli indeks bo'yicha hisob qilinganda taqqoslash uchun baza (asos) 100 ga teng, deb olinib, keyingi ko'rsatkichlar ana shu bazisli miqdorga foiz yoki koeffitsient hisobida olinadi.

g) bartaraf etish (eliminirovanie) usuli. Xo'jalik faoliyatiga yuqorida aytib o'tilgandek juda ko'p omillar ta'sir qiladi: asosiy, qo'shimcha, tashqi va hokazo. Bu usul yordamida ushbu omillarni bir-biridan ajratib, alohida tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu usul turli usullar bilan amalga oshiriladi, jumladan, zanjirli bog'lanish usuli bilan ham.

h) zanjirli bog'lanish usuli. Bu usulning mohiyati quyidagidan iborat: ya'ni hisob formulasi tarkibiga kirgan o'tgan yil doirasidagi ayrim olingan miqdoriy ko'rsatkichlarini aynan shu ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasiga ketma-ket almashtiriladi. U yoki bu omilning ta'siri ketma-ket ayirish yo'li bilan aniqlanadi: ikkinchi hisobdan birinchi hisob ayriladi, uchinchi hisobdan ikkinchi hisob ayriladi va hokazo. Birinchi hisobda hamma ko'rsatkichlar o'tgan yil doirasida olinadi, so'nggi hisobda esa - haqiqatdagi bajarilishi. Zanjirli bog'lanish usulini qo'llash tovar mahsulotiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlil qilish orqali ko'rib chiqishimiz mumkin. Tahlil uchun quyidagi 4.1.-jadvalni tuzamiz.

Zanjirli bog'lanish usuli

Tartib soni		Hisob formulasiga kiruvchi omillar				Pirovard natija – tovar mahsulotining qiymati (ming so m) $[1us*2us*3us*4us]$	Oldingi hisobga nisbatan farq (ming so m)	Farqning sabablari
		hisobni bog'lanishi	Ishchilarning o'rtacha ro'yhatdagi soni (kishi)	Bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan kishi kuni (kun)	Ish kunini o'rtacha uzunligi (soat)			
A	B	1	2	3	4	5	6	7
1	-	h.o't.y. 1113	h.o't.y. 238	h.o't.y. 7,78	h.o't.y. 3,21	h.o't.y. 6615	-	-
2	1	h.h.y. 1085	h.o't.y. 238	h.o't.y. 7,78	h.o't.y. 3,21	hisob 6449	- 166	Ish kuchi bilan ta'minlanmaganligi
3	2	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.o't.y. 7,78	h.o't.y. 3,21	hisob 6124	- 325	Bir ishchi tomonidan ishlangan ish kunining qisqarishi.
4	3	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.h.y. 7,73	h.o't.y. 3,21	hisob 6084	- 40	O'rtacha ish kuni uzunligining qisqarishi
5	4	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.h.y. 7,73	h.h.y. 3,65	h.h.y. 6905	Q821	Soatlik ish unumining o'sishi.

h.o't.y. - haqiqatda o'tgan yili.

h.h.y. - haqiqatda hisobot yili.

Jadvaldan ko'rinishicha, ekstensiv omil - korxonaning ish kuchi bilan to'la ta'minlanmaganligi ($1085-1113=28$ kishi), bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan o'rtacha kishi kunining o'tgan yilga nisbatan 12 kunga kamayishi ($226-238$) va ish kunining o'rtacha uzunligi 0,05 soatga ($7,73-7,78$) kamayishi natijasida tovar mahsuloti ishlab chiqarish 531 ming so'mga kamaydi ($166; 325; 40$). Bu kamayishning o'rni intensiv omilning o'sishi evaziga qoplanildi. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumining 44 tiyanga ($3,65-3,21$) oshishi natijasida 821 ming so'mlik tovar mahsuloti ishlab chiqarildi. Darvoqe, ushbu jadvaldan ko'rinishicha, ishga jalb qilingan rezervlar hajmi 531 ming so'mni tashkil qiladi.

I) Tahlilda ko'p qo'llaniladigan usul - ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati bo'yicha farqni aniqlash usulidir.

Tahlil qilish uchun quyidagi 4.2 - jadvalni havola qilamiz.

Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati (%)	O'sish sur'atidagi farq (+, -)	Mahsulot hajmiga ta'siri (ming so'm) (2 ustun x 6615* 100)
A	1	2	3
1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni	97,5	100-97,5= -2,5	- 165
2. Bu yilda hamma ishchilari tomonidan ishlangan kishikular	92,4	97,5-92,4= -5,1	- 138
3. Bu yilda hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishisoatlar	91,8	92,4-91,8= -0,6	- 40
4. Tovar mahsuloti	104,4	104,4-91,8= +12,6	+ 833
Jami	-	+ 4,4	+ 290

*6615 ming so'm - haqiqatda o'tgan yildagi mahsulot hajmi.

Jadvaldan ko'rinishicha, mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillarining bu usulda hisoblaganimizda olingan natijalar zanjiri bog'lanish usuli bo'yicha aniqlangan natijalarga teng.

K) balans usuli - bu usul xom ashyo (material) ning kelishi va undan foydalanish yo'nalishi o'rtasidagi nisbatni aniqlashga, shuningdek, ish vaqti, uskunalarning ishlashi va boshqalardan foydalanishni o'rganish uchun xizmat qiladi.

Yuqorida qayd qilingan usullar bilan bir qatorda tahlil qilish jarayonida bir qator statistika qoidalaridan foydalaniladi. Bularga masalan, o'rtacha miqdorni aniqlash, o'rtacha miqdordan og'ishlarni belgilash, o'rtacha kvadratik og'malarni hisoblash, korrelyatsiya usuli, shuningdek, iqtisodiy matematik usullar bo'lib, bular tegishli statistika darslarida atroflicha bayon etiladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar ushbu mavzuni o'rganish natijasida iqtisodiy tahlilning uslubiyatini, usulini va uning o'ziga xos xususiyatlarini, o'quv adabiyotlarida iqtisodchi olimlar tomonidan iqtisodiy tahlilning metodi xususida berilgan ta'riflarni hamda korxonalar faoliyatini ifodalovchi pirovard natija va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblashda iqtisodiy tahlilning an'anaviy va iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashni bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tahlil fanining usuli to'g'risida umumiy tushuncha.
2. Real voqelikni ilmiy jihatdan bilishning umumiy tamoyillari iqtisodiy tahlil usulini belgilaydi;

a) xo'jalik hodisalarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi va bir-birini taqozo qilishi;

b) xo'jalik hodisalarining harakati, o'zgarishi va rivojlanishi;

v) xo'jalik faoliyati qarama-qarshiliklar birligi va kurashining natijasi;

g) tahlil qilinayotgan obyektlarning xo'jalik faoliyatini o'rganishda "analiz" va "sintez" o'rtasidagi nisbat;

d) korxonalarining xo'jalik faoliyatini bilish jarayonida "induksiya" va "deduksiya" usullarini qo'llash;

e) tahliliy jarayonlarni o'rganishda bilish nazariyasining 3 bosqichini (jonli mushohada, ilmiy abstraksiya va amaliyot) qo'llash.

3. Iqtisodiy tahlil usuliga ta'rif.

4. Iqtisodiy tahlil usulining o'ziga xos xususiyatlari.

5. Tahliliy tekshirishning sistemali xususiyati.

a) sistemali yondashish tushunchasi murakkab xo'jalik hodisalarini tekshirish usuli ekanligi;

b) sistemali tahliliy tekshirishning asosiy bosqichlari.

6. Tahlilning kompleks (yig'ma) xususiyati va uning muayyan ko'rinishi.

7. Xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar tushunchasi.

8. Tahlilda qo'llaniladigan omillarni turkumlash.

9. Iqtisodiy ko'rsatkichlar tushunchasi. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar va omillarning bir-biriga bog'liqligi.

10. Tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlarni turkumlash.

11. Tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi.

12. Tahlil bosqichlari va uning metodik usullarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

13. Taqqoslash usuli - korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda eng asosiy usuldır.

14. Taqqoslash usulining mohiyati va uning xillari.

15. Guruhlashtirish usuli - har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tekshirishning ajralmas qismi ekanligi.

16. Pirovard (natijaviy) ko'rsatkichning hisob formulasiga kiruvchi omillarga bog'liqligi. Umumlashgan ko'rsatkichga ta'sir qiluvchi miqdor (ekstensiv) va sifat (intensiv) omillar hamda ularning bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

17. Balansli bog'lanish usulini qo'llash shartlari va unga ta'rif.

18. Yetakchi bo'g'inni ajratib qo'yish usuli.

19. Mutlaq va nisbiy miqdorlar.

20. Dinamika usuli va uni tahlilda qo'llash tartibi.
21. Indekslar, koeffitsientlar, foizlarni qo'llash tartibi.
22. Bartaraf etish (eliminirovanie) usuli.
23. Zanjirli almashtirish usuli. Uning mohiyati va qo'llash tartibi.
24. Ko'rsatkichlarning bajarilish foizi va o'sish sur'ati (nisbiy) darajasidagi farq usuli - zanjirli almashtirish usulining bir turi ekanligi.
25. Ko'rsatkichlarning darajasidagi mutlaq farq usuli - zanjirli almashtirish usulining soddalashtirilgan varianti ekanligi.

Asosiy adabiyotlar

1. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Предмет и методы. Санкт Питербург. 2003.
2. Шоалимов А.Х., Тожибоева Ш.А. Иқтисодий таҳлил назарияси. Маърузалар матни. -Т.: ТДИУ. 2004.
3. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. -М.: "Финансы и статистика", 2003.
4. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
5. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)
6. www.msu.ru - (МГУ)

V BOB

IQTISODIY TAHLILDA IQTISODIY - MATEMATIK USULLARNI QO'LLASH

5.1. Iqtisodiy - matematik usullarni tahlilda qo'llashning mohiyati

Ko'hna va qadimgi Gretsiyaning Platon darvozasiga shu so'zlar yozilgan: "Kimda kim matematikani bilmasa, uning akademiya darvozasiga kirishining hojati yo'q". Matematika - bu fanlar malikasidir.

Matematika zehn va aqlni mashq qilish vositasidir.

Iqtisodiy - matematik usullarni iqtisodiy tahlilda qo'llash quyidagilardan kelib chiqqan:

1. Korxonalar soni kun sayin oshib borayapti.
2. Ishlab chiqariladigan mahsulotlar nomenklaturasi 10 mln. xil, ularning xilma-xilligi esa 1 mlrd. xilni tashkil etadi.
3. Iqtisodiyot juda ham murakkab ierarxik (bo'ysunish) tizimiga ega.
4. Xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari juda yuqori parametrlarda ishlamoqdalar, ya'ni ishlab chiqariladigan mahsulot xilma-xilligi va tarkibining o'zgarishi tez sur'atlar bilan bormoqda.

Iqtisodiy - matematik usullarni tahlilda qo'llashning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- a) tahlil etish muddati tezlashadi;
- b) iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar ulushi (salmog'i) aniq hisoblanadi;
- v) taxminiy yoki noaniq hisoblashlar o'mini aniq raqam va dalillar egallaydi.

Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- masala sharti belgilanadi;
- ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi;
- matematik hisoblash usuli belgilanadi;
- eksperiment model tuziladi;
- bevosita hisoblashlar bajariladi;
- aniq yechimlar topiladi.

5.2. Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral usulini qo'llash

Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar va dalillar aniq o'lchangan va hisoblangan bo'lishi shart. Bunga integral usulini qo'llash orqali erishish mumkin.

Masalan, tovar mahsuloti hajmining o'sishi va kamayishiga asosiy fondlar qiymati va undan samarali foydalanish ta'sirini quyidagi misolda integral usuli orqali aniqlaymiz.

5.1-jadval

Ko'rsatkichlar	Shartli belgular	Haqiqatda o'tgan yil (0)	Haqiqatda joriy yil (1)	O'zgarishi (+ -) Δ
1 Tovar mahsuloti (ming so'm hisobida)	N	5254	5224	- 30
2 Asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati (ming so'm hisobda)	F	4430	5844	+ 1414
3 Fond samarasi (1q 2q), (so'm hisobda?)	L	1.1860	0.8939	- 0.2921

Jadvaldan ko'rinishicha, hisobot yili tovar mahsuloti hajmi haqiqatda o'tgan yilga nisbatan 30 ming so'mga kamaygan. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1. Asosiy fondlar yillik o'rtacha qiymatining o'zgarishi (ekstensiv omil).

U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$N_F = L_0 \cdot \Delta F + \Delta L \cdot \Delta F/2$$

$$N_F = 1 \cdot 1860 \cdot 1414 + (-0.2921) \cdot 1414/2 = +1470 \text{ ming so'm.}$$

2. Fond samarasining o'zgarishi (intensiv omil). U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$N_L = F_0 \cdot \Delta L + \Delta F \cdot \Delta L/2$$

$$N_L = 4430 \cdot (-0.2921) + (-0.2921) \cdot 1414/2 = -1500 \text{ ming so'm}$$

3. Ikkala omilning yig'indisi:

$$N_F + N_L = (+1470) + (-1500) = -30 \text{ ming so'm.}$$

Demak, tovar mahsulot ishlab chiqarishning 30 ming so'mga kamayishi asosiy fondlardan foydalanishni yomonlashganligi sababli sodir bo'lgan, buning ta'sirida tovar mahsulot ishlab chiqarish 1500 ming so'mga kamaygan, lekin asosiy fondlar qiymatining o'sishi natijasida mahsulot hajmi 1470 ming so'mga ko'paygan.

5.3. Korrelyatsiya va regressiya usullarining mohiyati va ularni iqtisodiy tahlilda qo'llanilishi

Korrelyatsiya va regressiya usullari ikki va undan ortiq ko'rsatkichlarning o'zgarishi bir-biri bilan bog'langanligini hisoblashda qo'llaniladi. Bunda korrelyatsiya koeffitsenti 0 ga teng bo'lsa, u holda o'rganiladigan ko'rsatkichlarda hech qanday bog'liqlik yo'qligini ko'rsatadi. Agar korrelyatsiya koeffitsenti 1 ga teng bo'lsa, u holda o'rganiladigan ko'rsatkichlarda bog'liqlik to'liq bo'ladi, ya'ni funksional bo'ladi.

Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida korrelyatsion-regression usuldan foydalanib, ishchilarni fond bilan qurollanish va bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumi o'rtasidagi bog'lanishni ko'rishimiz mumkin.

Tartib soni	Fond bilan qurollanish (ming so'm) X	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumi (ming so'm) Y	O'rtacha X qatordan farqi ΔX	O'rtacha Y qatordan farqi ΔY	Farqlarning ko'paytmasi $\Delta X \Delta Y$	X qatorning kvadrat farqi ΔX^2	Y qatorning kvadrat farqi ΔY^2
A	1	2	3	4	5	6	7
1	0.10	2.5	0.45	1.35	0.6075	0.2025	1.8225
2	0.20	2.8	0.35	1.05	0.3655	0.1225	1.1025
3	0.30	2.9	0.25	0.95	0.2375	0.0625	0.9025
4	0.40	3.7	0.15	0.15	0.0225	0.0225	0.0225
5	0.50	3.9	0.05	-0.05	-0.0025	0.0025	0.0025
6	0.60	4.3	-0.05	-0.45	0.0225	0.0025	0.2025
7	0.70	3.8	-0.15	0.05	-0.0075	0.0225	0.0025
8	0.80	4.5	-0.25	0.65	0.1625	0.0625	0.4225
9	0.90	4.9	-0.35	1.05	0.3675	0.1225	1.1025
10	1.00	5.2	-0.45	1.35	0.6075	0.2025	1.8225
Summa	5.50	38.5	0.00	0.00	2.3850	0.8250	7.4050
O'rtacha miqdori	0.55	3.85	-	-	-	-	-

Ishchilarning fond bilan qurollanish va bir ishchiga to'g'ri keladigan ish unumi (mehnat unumdorligi darajasi) o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsientini quyidagi formula orqali ifoda etamiz.

$$R_{xy} = \frac{\sum \Delta X \Delta Y}{\sqrt{\sum \Delta X^2 \Delta Y^2}} = \frac{2,3850}{0,8250 \cdot 7,4050} = 0,97$$

Demak, fond bilan qurollanish va mehnat unumdorligi o'rtasidagi bog'liqlik to'la (funktional), degan xulosa qilamiz.

5.4. Omillar tizimini determinallashgan modellarda aks ettirish

Omillar tizimini modellashtirishda iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni model tizimiga kiritish kerak. Masalan, avanslashtirilgan fondlarning rentabellik darajasi baho miqdoriga, baho o'zgarishiga, asosiy fondlar va aylanma mablag'larning o'zgarishiga, sof foydaning o'zgarishiga, mahsulot xilma-xilligi va tarkibining o'zgarishiga hamda boshqa ko'p omillarga bog'liq.

Avanslashtirilgan fondlarning rentabellik darajasi sof foydani asosiy fondlar va aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanib, uni quyidagi formula orqali ifoda etishimiz mumkin.

$$R = \frac{F}{F + E} = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$$

Buni quyidagi misolda ko'ramiz.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Shartli belgi	Baza yil (0)	Hisobot yili (1)	O'zgarish (1-0)
1. So' foyda	ming so'm	$\frac{b}{a} = X$	711	902	+188
2. Asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati	ming so'm	$f = X$	1130	5811	+1411
3. Aylanma mablag'larining yillik o'rtacha qiymati	ming so'm	$f = X$	2120	2396	+276
4. So' fushum	ming so'm	$\frac{N_p}{N_s}$	6132	7310	+908
5. Bu so'mlik sotilgan mahsulot hisobiga olingan so' foyda	so'm	$\frac{X}{X_1} = X_2$	0 1110	0 1229	+0 0119
6. Fond sig'imi	so'm	$\frac{X}{X_1} = X_2$	0 6887	0 7962	+0 1075
8. Aylanma mablag'lar sig'imi	so'm	$\frac{X_2}{X_1} = X_3$	0 3296	0 3261	-0 0032
8. Aylanma mablag'larining aylanish ko'ffitsienti	marla	$\frac{V_1}{X} = X$	3 034	3 063	+0 029
9. Umumiy fondlar tarkibida aylanish mablag'larining ulushi	koef	$\frac{X}{X_1 + X_2} = X_3$	0 3237	0 2908	-0 0329
10. Rentabellik ko'ffitsienti	koef	$R = \frac{X}{X_1 + X_2}$	0 1090	0 1095	+0 0005

$$1. \Delta R(X_2) = \frac{\Delta X_2}{X_2 + \Delta X_2} = \frac{0 012}{(0 1075) + (0 0032)} = 0 1141$$

$$2. \Delta R(X_3) = \frac{(0 0005 - 0 1141)}{0 1075 - 0 0032} = -0 1124$$

$$3. \Delta R(X_4) = \frac{(0 0005 - 0 1141)}{0 1075 - 0 0032} \cdot (-0 0032) = 0 0033$$

$$4. \Delta R = \Delta R(X_1) + \Delta R(X_2) + \Delta R(X_3) + \Delta R(X_4) = 0 1141 + 0 1124 + 0 0033 = +0 0005$$

Yagona eng qulay usulni qo'llash uchun nazariy o'yin usulidan foydalanmoq kerak. Bu usulning mohiyatini quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin

Xo'jalik oktyabr va noyabr oylarida 1 s. sut ishlab chiqarish 20 ming so'm, 1 s. go'sht tayyorlash uchun esa 200 ming so'm xarajat qilgan. Davlatga sotish bahosi esa sut uchun 30 ming so'm, go'sht uchun 250 ming so'mdan iborat

O'tgan yillar shuni ko'rsatdiki, yuqoridagi oylarda havo issiq keldi. Xo'jalik aholiga 500ts. sut va 400ts. go'sht sota oladi. Agar oktyabr va noyabr oylarida havo sovuq kelsa 600ts. go'sht va 100ts. sut sotadi.

Vazifa.

Tabiat injiqliklarini hisobga olgan holda xo'jalikka keladigan tushumni bir maromda bo'lishini ta'minlashdan iboratdir.

I. Xo'jalik - R1 - o'yinchi

Tabiat - R2 - o'yinchi

Issiq havoda xo'jalik daromadi quyidagicha $400s \cdot (250000 - 200000) + 500s \cdot (30000 - 20000)$ s 25 mln. so'm.

Xo'jalik uchun A strategiya, tabiat uchun s strategiya. Xo'jalik A strategiya bo'yicha ish yuritadi. Ob-havo sovuq bo'lib qoldi.

$11 \cdot 400s \cdot (250000 - 200000) + 100s \cdot (30000 - 20000) - 400s \cdot (30000 - 20000) = 17$ mln. so'm.

III. Sovuq ob-havoda xo'jalik daromadi $600s \cdot (250000 - 200000) + 100s \cdot (30000 - 20000) = 31$ mln. so'm.

Tabiat uchun V strategiya quyidagi to'lov matritsasi tuzamiz.

O'yinchilar R	R ₂			
	Strategiya	S	D	Min
A		25000	17000	17000
B		17000	31000	17000
Max		25000	31000	X

Xo'jalik V strategiyasida noma'lum (x) A strategiyasini qo'llasa $(1-x)$
 $31\ 000x + 17\ 000(1-x) = 17\ 000x + 25\ 000(1-x) = 22\ 000x = 3\ 000$

$$x = \frac{4}{11} \qquad 1 - \frac{4}{11} = \frac{7}{11}$$

$$31000 \cdot \frac{4}{11} + 17000 \cdot \frac{7}{11} = 22091 \text{ ming so'm}$$

$$17000 \cdot \frac{4}{11} + 25000 \cdot \frac{7}{11} = 22091 \text{ ming so'm}$$

Endigi vazifa xo'jalik yil davomida qanday nisbatda sut va go'sht ishlab chiqarishi lozimki, xo'jalik daromadi bir maromda bo'lishligini ta'minlash uchun $(400s. \text{ go'sht} + 500s. \text{ sut}) \cdot \frac{4}{11} + (600s. \text{ go'sht} + 100s. \text{ sut}) \cdot \frac{7}{11} + \frac{1}{11} (1600s. \text{ go'sht} + 2000s. \text{ sut} + 4200s. \text{ go'sht} + 700s. \text{ sut}) = (5800s. \text{ go'sht} + 2700s. \text{ sut}) = 527s \text{ go'sht}, 245s. \text{ sut}.$

Demak, xo'jalik uchun optimal strategiya yil davomida 527 s. go'sht va 245 s. sut ishlab chiqarishdan iborat. Bunda ob-havoning qay darajada kelishidan qat'iy nazar, daromadi 22091 ming so'm bo'lib turishi ta'minlanadi.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy matematik usullarni qo'llashning mohiyatini, xususan natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral, korrelyatsiya va regressiya usullarini, omillar tizimini determinallashgan modellarda ifoda etishni hamda nazariy o'yin usulini iqtisodiy tahlilda qo'llashni bilishlari zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tahlilda qo'llaniladigan iqtisodiy-matematik usullarga umumiy ta'rif.
2. Iqtisodiy-matematik modellashtirish xo'jalik faoliyatini o'rganish usullaridan biri ekanligi.
3. Pirovard ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi miqdoriy omillarni tahlil qilish metodi (usuli).
4. Korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini kompleks tarzda baholash usuli.
5. Grafik usullar: taqqoslash diagrammalari, korrelyatsion maydon grafigi, statistik kartogrammalar, vaqtli qator diagrammalar, jadvalli setka (to'r) turlari.
6. Korrelyatsion - regression tahlil usuli.
8. Chiziqli dasturlash usuli.
8. Dinamik dasturlash usuli.
9. Matematik o'yinlar nazariyasi usuli.
10. Ommaviy xizmat ko'rsatish nazariyasi usuli.

Asosiy adabiyotlar

1. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Предмет и методы. Санкт Питербург. 2003.
2. Савицкая Г.В. Экономический анализ. М.: Новое Знание. 2004.
3. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. -М.: "Финансы и статистика", 2003.
4. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
5. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)
6. www.msu.ru - (МГУ)
7. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)

VI BOB

IQTISODIY TAHLILNING MA'LUMOTLAR BILAN TA'MINLANISHI

6.1. Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manba'lari

Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manba'lari quyidagilar:

1. Biznes - reja ma'lumotlari.
2. Buxgalteriya hisobi va hisoboti.
3. Statistik hisob va hisobot.
4. Operativ (tezkor) hisob va hisobot.
2. Hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Ushbu sanab o'tilgan ma'lumotlar ichida eng asosiysi buxgalteriya hisobi va hisobot hisoblanadi, chunki taxminan 70 foiz ma'lumotlarni iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobidan oladi. Tahlil qilish jarayonida yillik hisobotga yozilgan izohnoma ham har tomonlama ko'rib chiqiladi. Tahlil qilish jarayonida hisobdan tashqari ma'lumotlardan ham foydalanish katta samara beradi. Bularga: tekshirish va taftish aktlari, moliya va soliq idoralari, bankning bajargan tahlil natijalari, laboratoriya va tabobat nazorati materiallari, korxonada mehnat jamoasining umumiy majlis materiallari kiradi.

6.2. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari

Iqtisodiy tahlil qilishning samarasi avvalambor, hisobot ma'lumotlarining sifatiga bog'liq. Shuning uchun hisob va hisobot materiallarini tekshirish kerak. Amalda ma'lumotlarni tekshirishning bir necha usullari mavjud:

1. Hisobotlarni tuzish qoidalariga amal qilish. Ushbu tekshirish o'z ichiga quyidagilarni oladi: hisobot shakllarining to'g'ri to'ldirilishi va ularning O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Davlat Statistika qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan shakllarga mos kelishi, ayrim miqdoriy ko'rsatkichlarni aniqlashda arifmetika amallarini to'g'ri qo'llanilganligi kabilar. Hisobot shakllari va hujjatlarda hech qanday tuzatish yoki raqamlarni o'chirib qayta yozish aslo mumkin emas. Hisobot shakllari direktor va bosh buxgalter tomonidan imzolangan bo'lishi kerak.

2. Turli hisobot shakllarida beriladigan iqtisodiy ko'rsatkichlar so'mmasining bir - biriga mos kelishi. Ushbu tekshirishning mohiyati quyidagidan iborat: Bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar turli hisobot shakllarida beriladi va binobarin, hisobot tuzishda ana shu iqtisodiy ko'rsatkichlar summasi bir-biriga to'g'ri kelishi shart. Masalan, ustav kapitalining miqdori 1-shakl (balans) va 5-shakl (xususiy kapital to'g'risidagi hisobot) yoki asosiy fondlarning summasi 1-shakl (balans) va 3-shakl (Asosiy vositalarning harakati to'g'risida hisobot) beriladi va h.k.

Tekshirishning ushbu usulini aniqroq tushunish uchun quyidagi jadvalni havola qilamiz:

Turli hisobot shakllarida berilgan iqtisodiy ko'rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi.

6.1 - jadval

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	1 - shakl			2 - shakl			Mos kelishi to'g'risidagi belgi
		Shakl soni	Qator va ustun soni	Summa (ming so'm hisobda)	Shakl soni	Qator va ustun soni	Summa (ming so'm hisobda)	
1	Ustav kapitali yil boshiga yil oxiriga	1	410/3	8 937	5	010/3	8 937	mos mos
		1	410/4	8 937	5	110/3	8 937	
2	Asosiy vositalar yil boshiga yil oxiriga	1	010/3	13 397	3	170/3	13 397	mos mos
		1	010F4	13 513	3	170/6	13 513	
3	Rezerv kapitali yil boshiga yil oxiriga	1	430/3	6 763	5	010/5	6 763	mos mos
		1	430/4	7 983	5	110/5	7 983	

6.3. Tahliliy hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish

Hisobot ma'lumotlarini tahliliy jihatdan qayta ishlash usullaridan biri tahliliy jadvallarni tuzish hisoblanadi. Jadvalga tahlil qilinadigan ko'rsatkichlarning baza va amaldagi darajasi kiritiladi, mutlaq farq

aniqlanadi, ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati aniqlanadi hamda tegishli xulosa yoziladi.

Tahliliy jadvallarning ustunligi va afzalligi shundan iboratki, u ham bo'lsa, ko'rsatkichlarning o'zaro bog'lanishi juda ham aniq va ko'rgazmali tarzda namoyon bo'ladi.

Tahlilning so'nggi bosqichi uning natijalarini rasmiylashtirish hisoblanadi. Tahlil natijalariga asoslangan holda ma'lumotnoma yoki izohnoma yoziladi. Izohnomada korxonada va tashkilotlarning xo'jalik faoliyatida qo'lga kiritilgan yutuqlari va yo'l qo'ygan kamchiliklarini bartaraf qilish yo'llari ko'rsatiladi. Bu o'rinda ayniqsa, aniqlangan ichki xo'jalik rezervlarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish yo'llari ko'rsatiladi. Izohnoma juda ham qisqa va mazmunli bayon etilishi lozim.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarning axborot manbalarini, qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullarini, ma'lumotlardan tashqi va ichki foydalanuvchilariga qanday maqsad uchun kerakligini, tahlil natijalari qanday rasmiylashtirish kabilarni bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy manbalar tizimi tahlilning ma'lumotlar bazasi sifatida.
2. Iqtisodiy tahlilning asosiy manbalari.
3. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari.
4. Tahliliy jadvallarga ma'lumotlar tayyorlash.
5. Iqtisodiy ma'lumotlarni kompyutyerda ishlov berishni tashkil etish asoslari.
6. Hisobotlarni tuzishda qanday qoidalarga amal qilinadi ?
7. Moliyaviy hisobot shakllarida beriladigan iqtisodiy ko'rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi nima ?
8. Hisobot ma'lumotlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash nima ?
9. Iqtisodiy tahlilning so'ngi bosqichi qanday rasmiylashtiriladi ?

Asosiy adabiyotlar

1. Акромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. - Т.: Молия, 2003.
2. Мезенцева Т.М., Мезенцева Г.Н., Горобец В.Ю. Международные стандарты финансовой отчетности тесты с ответами. М.: Финансы и статистика. 2004.
3. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М., "Финансы и статистика", 2003.
4. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
5. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)
6. www.msu.ru - (МГУ)
7. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)

VII BOB

IQTISODIY TAHLILNI TASHKIL ETISH

7.1. Iqtisodiy tahlil bosqichlari

Tahliliy jarayonni muvaffaqiyatli o'tkazishning garovi uni har tomonlama puxta tashkil qilishdir. Tahliliy jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Tahlil dasturini tuzish.
2. Tahlil uchun ma'lumotlar va ularni tekshirish.
3. Ko'rsatkichlarni tanlash va hisoblash.
4. Ko'rsatkichlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash va taqqoslash.
5. Tahlil natijalarini umumlashtirish va korxonaga hamda tashkilotlar faoliyatida sodir bo'lgan kamchiliklarni bartaraf qilish uchun chora va tadbirlar ishlab chiqish hamda aniqlangan ichki xo'jalik rezervlaridan foydalanish. Dastursiz bajariladigan tahlil, yoxud o'rganiladigan masalalar ko'lamini aniq belgilamaslik o'z navbatida tahlil natijalariga putur etkazadi. Shuning uchun tahliliy ishlarni tashkil qilish borasidagi eng ma'suliyatli vazifa - iqtisodiy tahlil dasturini tuzish hisoblanadi.

7.2. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish

Tahlil dasturining hajmi va mazmuni undan ko'zlangan maqsadga bog'liq. Masalan, tahlil kompleks tarzda o'tkazilishi mumkin. Bunda korxonaga va tashkilotlar faoliyatini hamma tomonlari chuqur o'rganiladi. Yoki ishning qandaydir bir tomonini o'z ichiga olgan tematik (tanlanma) tahlil bo'ladi. Kompleks tahlil o'tkazilganda oylik, kvartallik va yillik hisobot materiallari asosida tahliliy bayonot yozishda qo'llaniladigan jadvallar maketi yuqori tashkilot tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Masalan, butun moliya-kredit tizimi bo'yicha tahlil Moliya vazirligi, Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan umumiy va yagona dastur, usul hamda umumiy tahliliy jadvallar maketi asosida olib borilsa edi avvalgidek, bu maqsadga muvofiq bo'lur edi. Agar tanlanma tahlil o'tkazilsa, u holda dasturda uning mavzui, hajmi qanday manbalarga va ma'lumotlarga asoslanishi, tahlilni bajaruvchi shaxs, ishning bajarilish muddati ko'rsatilishi kerak.

7.3. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar tayyorlash

Joriy hisobda berilmaydigan ma'lumotlarni aniqlash katta ahamiyatga molik. Masalan, ishchilarning bekor turib qolish sabablarini aniqlash uchun bevosita kuzatuv olib borish kerak. Bunda ish kunini fotografiya qilish orqali

yoki ushbu uchastkada band bo'lgan ishchilar, muhandislar va boshqa xodimlarning fikr va mulohazalarini bilish orqali yuqorida aytilgan kamchiliklarning sabablari aniqlanadi. U yoki bu axborotlar manбайдan foydalanish tahlil dasturini tuzishda hisobga olinishi kerak. Ma'lumotlarning to'g'riligini va aniqligini tekshirishdan so'ng ularni qayta ishlashga o'tiladi.

7.4. Korxonalarining faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan subyektlar

Korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik va moliyaviy faoliyati avvalambor, ushbu korxonaning xodimlari tomonidan tahlil qilinadi. Korxonalarining xo'jalik va moliyaviy holatini tahlil qilish asosan reja-iqtisod, buxgalteriya va moliya bo'limlarining vazifasidir. Hozirgi vaqtda katta va yirik korxonalar tarkibida iqtisodiy laboratoriyalar ham iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda shug'ullanmoqdalar. Korxonalar va tashkilotlarning faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bevosita yuqori tashkilotlarning vazifasi ham bo'lib, ular korxonalar hisobotini tasdiqlaydilar, hamda ularning ishlab chiqarish, xo'jalik va moliyaviy faoliyatini obyektiv (xolisona) baholab, tegishli qarorlar qabul qiladilar. Iqtisodiy tahlil qilish bilan moliya va soliq idoralari, bank xodimlari ham shug'ullanadilar. Ular avvalambor, so'm bilan nazorat qilish, korxonalar va tashkilotlarning davlat byudjeti bilan bo'lgan o'zaro munosabatlariga taalluqli masalalar bilan qiziqadilar. Statistika idoralari ham iqtisodiy tahlil bilan shug'ullanadilar. Ular qabul qilingan hisobot va statistik ma'lumotlarni statistika usullari bilan qayta ishlab vazirliklar va boshqarmalarni yig'ma axborot materiallari bilan ta'minlaydilar.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar tahliliy jarayon bosqichlarini, xususan iqtisodiy tahlil dasturini tuzish, tahlil uchun ma'lumotlarni to'plash va ularni tekshirishni, ko'rsatkichlarni tanlash va hisob kitob qilishni, ko'rsatkichlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash va taqqoslashni hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan subyektlarni bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tahliliy ishlarni tashkil etishda boshqaruv apparatining tarkibi va boshqaruv tizimining texnikaviy jihatdan jihozlanganligiga bog'liqligi.
2. Tahliliy ishlarning asosiy bosqichlari va ularning mantiqiy ketma-ketligi.
3. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish.

4. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar to'plash va ularni qayta ishlash.
5. Kompleks tahlil dasturi qanday tuziladi?
6. Tanlanma tahlil dasturi qanday tuziladi?
8. Moliya-kredit tizimi bo'yicha tuzilgan iqtisodiy tahlil dasturining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
8. Iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda kim shug'ullanadi?
9. Iqtisodiy tahlilda qatnashadigan subyektlar.
10. Iqtisodiy tahlil natijalarini umumlashtirish.

Asosiy adabiyotlar

1. Ергешев Е.Е. Иқтисодий ва молиявий таҳлил. Дарслик. Т.: Молия, 2005.
2. Парлаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. Тошкент, "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 2005.
3. Хотинский, Т.В. Хоритонов. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: "Дело и сервис" 2004.
4. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М., "Финансы и статистика", 2003.
5. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
6. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)
7. www.msu.ru - (МГУ)
8. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)

VIII BOB

IQTISODIY TAHLILNING TURLARI VA ULARNI ISHLAB CHIQRISHNI BOSHQARISHDAGI TUTGAN O'RNINI

8.1. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish turlarini turkumlash va ularning boshqaruv funksiyalari

Tahlil turlarini turkumlash - ularni umumlashtirish va bir tizimga keltirishga, eng muhim tomonlarini aniqlashga hamda ushbu fanning istiqbolda yanada takomillashtirish uchun keng imkoniyat ochib beradi. Tahlilning barcha turlari o'z belgilariga qarab ma'lum guruhlariga umumlashtiriladi. Bunday guruhlashgan belgilarga quyidagilarni kiritish mumkin: tahlilning vazifalari, uni o'tkazish muddati, qabul qilinadigan qarorlarning xarakteri, korxonalar faoliyatini o'rganishning asosiy tomonlari, rezervlarni aniqlash usullari, o'rganiladigan obyekt, tahlil qiluvchi subyekt, o'rganiladigan hodisalarning ko'lami, axborotlarni qayta ishlash usullari kabilar. Barcha turdagi tahlilning turlari ularning bajargan vazifalariga qarab quyidagi guruhlariga umumlashtiriladi: biznes-rejaning tig'izligi va asoslanganligini baholash va uning bajarilishini nazorat qilish, erishiladigan natijalarni bashorat qilish, ya'ni: oldindan aytib berish, erishilgan natijalarga obyektiv baho berish va shu maqsadda korxonalar faoliyatiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan sabablarni aniqlash, ichki xo'jalik hisobi yakunini o'tkazish, rezervlarni aniqlash va ularni ishlab chiqarishga jalb etish, kelgusida rejalashtirish uchun asos (baza)ni aniqlash, optimal boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tahliliy variantlarni tayyorlash.

8.2. Xo'jalik faoliyatining joriy (retrospektiv) tahlili

Korxonalarining amaliy faoliyatida asosan joriy tahlil o'tkazish usuli to'la ishlab chiqilgan. Joriy tahlil korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda rasmiy jihatdan qabul qilingan hisobotga tayangan holda ularning oylik, kvartallik, yillik va qator yillar tahlil qilinadi. Joriy tahlilning asosiy vazifasi xo'jalik faoliyatida erishilgan pirovard natijalarga obyektiv baho berish, foydalanilmagan ichki xo'jalik rezervlarini kompleks tarzda aniqlash va ularni kelgusida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish hisoblanadi.

Joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanishiga quyidagilar sabab bo'ldi: birinchidan, tahlilning barcha vazifalari biznes-rejaning tig'izligi va asoslanganligi, uning bajarilishini nazorat qilish, xo'jalik faoliyatida erishiladigan natijalarni oldindan aytib berish, mehnat, moddiy va moliya resurslaridan samarali foydalanish va hokazolalar joriy tahlil zimmasiga

tushadi; ikkinchidan, joriy tahlilning keng ko'lamda qo'llanilishiga barcha korxonalarining tasdiqlangan yagona hisobot shakllariga asosan yuqori tashkilot, statistika, moliya va soliq organlari, davlat bankiga hisobot topshirish vazifasining zarurligi; uchinchidan, joriy tahlilning bajariladigan tahliliy ishlarda tutgan salmog'i 90 foizni tashkil qiladi, chunki dastlabki va tezkor tahlilni o'tkazish usuli hali to'la ishlab chiqilmagan; to'rtinchidan, joriy tahlilda korxonaning xo'jalik faoliyati chuqur, har tomonlama o'tkaziladi, chunki tahliliy xodimning ixtiriyorida barcha axborotlar manbai muhayyo; beshinchidan, xo'jalik faoliyatini tahlil qilish tarixan joriy tahlildan boshlangan; oltinchidan, iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida mutaxassislarni tayyorlash ham joriy tahlil asosida olib boriladi.

Joriy tahlil uchun asosiy axborotlar - oylik, kvartallik va yillik hisobotlar.

Joriy tahlilning subyekti - korxonaning iqtisodiy bo'limlari, yuqori tashkilot, moliya, soliq va statistika organlari, davlat banki hisoblanadi. Joriy tahlilning obyekt-korxonalar, ularning filiallari, boshqarmalar va vazirliklardir.

Joriy tahlilning dastlabki va tezkor tahlildan ustunligi shundaki, uni o'tkazishda axborotlar tizimi sistemali va kompleks xarakterga ega bo'lib, rasmiy jihatdan qabul qilingan buxgalteriya va statistika hisobotlariga asoslanadi. Joriy tahlilning kamchiligi shundan iboratki, tahlil xo'jalik faoliyatida kamchilik va xato ro'y berib bo'lgandan so'ng boshlanadi, ya'ni taomilda bir gap bor, u ham bo'lsa "poyezd ketib bo'ldi". Shuning uchun korxonalar rahbarini shu kundagi va istiqboldagi hal bo'lmagan masalalar ko'proq qiziqtiradi.

8.3. Tezkor tahlil

Tezkor tahlil korxonaning xo'jalik faoliyatini boshqarishda shu kundagi ishlab chiqarish jarayonini tezkor tarzda boshqarishda qo'llaniladi. Bu qisqa muddatli tahlil bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida ro'y bergan chetga chiqishlarni tezkorlik bilan aniqlab, uni bartaraf qilish chora - tadbirlarini ko'radi. Tezkor tahlilning asosiy vazifasi topshiriqlarni muntazam nazorat qilish, mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish jarayonini kunda aniqlash, shu kundagi ishlab chiqarish rezervlarini o'z vaqtida aniqlash va ularning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb qilish hisoblanadi. Tezkor tahlil boshqaruv tizimida boshqaruv xodimlarining taxminan 50 foiz ish vaqtini egallaydi. Amalda esa uning umumiy bajariladigan tahliliy ishlarda tutgan salmog'i 10 foizni tashkil etadi. Tezkor tahlil joriy tahlildan farqli o'laroq asosan boshlang'ich ma'lumotlarga asoslanadi.

Tezkor tahlil o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- korxonaning asosiy miqdor va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha hamda uning bo'linmalari smenada, sutkada, besh kunlikda va dekalalarda chetga chiqishini aniqlash;

- me'yordan chiqishga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash;
- kamchiliklarga yo'l qo'ygan javobgar shaxslarni aniqlash;
- salbiy omillarni bartaraf qilish uchun tadbirlar ishlab chiqish;
- ko'rsatilgan vaqtda erishilgan natijalarni yakunlash va "Tor" joy va ilg'or bo'g'inlarni aniqlash.

Tezkor tahlil odatda quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha olib boriladi: mahsulotni ishlab chiqarish, jo'natish va sotish, ishchi kuchidan foydalanish, asbob-uskuna va moddiy resurslardan foydalanish, tannarx, foyda va rentabellik, to'lov qobiliyati. Demak, joriy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar soni tezkor tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlardan ancha ko'pdir. Tezkor tahlilning natijasi joriy tahlilga nisbatan unchalik aniq bo'lmaydi. Chunki oyning xohlagan kunida ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy tannarxini va mahsulot tannarxining pasayishi natijasida olingan foyda miqdorini aniq hisoblab chiqish mumkin emas, chunki oldindan mahsulotning qancha qismi shu oyda sotiladi, qancha qismi esa kelgusi oyda sotilishini aniq hisoblab bo'lmaydi. Lekin tezkor tahlilning bu kamchiligi uning ahamiyatini kamaytirmaydi, zero, tezkor tahlil orqali olingan natijalarning mutlaq aniqligidan ko'ra uni o'z vaqtida olish ahamiyatliroqdir.

8.4. Istiqbol tahlili

Istiqbol tahlili, deganda xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish, bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil tushuniladi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyekt biznes-rejani tuzish uchun o'z faoliyatini nima bilan yakunlashi to'g'risida aniq tushuncha va ko'rsatkichlarga ega bo'lishi kerak. Bu esa istiqbol tahlili orqali amalga oshiriladi. Hozirgi paytda uni loyiha tahlili, deb ham atamoqdalar.

8.5. Moliya-iqtisodiy tahlil

Ushbu tahlilning mohiyati umumiy qiymat ko'rsatkichlar tizimini o'rganish va korxonalarning moliyaviy faoliyati natijalarini tahlil qilish bilan ifodalanadi. Umumlashgan qiymat ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: sotish bo'yicha rejaning shartnoma majburiyatini ado etgan holda bajarilishi, tovar mahsuloti, bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi, mahsulot tannarxi, foyda va shu kabilar. Tahlil qilish jarayonida ana shu qiymat

ko'rsatkichlar batafsillashtiriladi. Masalan, mahsulot hajmi-taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan, ularni ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bo'yicha, mahsulotning sifati kabilar.

Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi, ularning unsurlari va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha belgilangan biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillar batafsil tahlil qilinadi. Umumlashgan mehnat unumdorligi ko'rsatkichi (bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi) bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik, kunlik va soatlik ish unumini o'z ichiga oladi.

Moliya-iqtisodiy tahlilga xos muhim xususiyatlardan biri - bu asosiy axborot olish manbalari. Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan yagona hisobot shakllaridan foydalanish hisoblanadi. Shunday qilib, moliya-iqtisodiy tahlilning predmeti korxonalar xo'jalik faoliyatining turli tomonlari, xo'jalik yuritish jarayoni, iqtisodiy ko'rsatkichlarning bir-biri bilan sababiy bog'lanishi hisoblanadi.

Moliya-iqtisodiy tahlilning subyekti - bu korxonalar, vazirlik, boshqarma, moliya-kredit idoralari va statistika organlarining iqtisodiy bo'linmalari hisoblanadi.

Shu bilan birga korxonalar tahlilning obyekti ham hisoblanib, ularning faoliyati yuqori tashkilot, moliya-kredit va statistika organlari tomonidan o'rganiladi. Masalan, moliya organlari korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda asosiy e'tiborni biznes-rejaning bajarilishi, aylanma mablag'larining holati, foyda bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi, davlat byudjetiga tushadigan to'lov majburiyatlarining bajarilishiga qaratadilar. Kredit tizimi esa korxonalar o'z aylanma mablag'lari holatini, olingan kreditning tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligini, to'lov intizomining bajarilishi kabi masalalarga qaratadi.

O'rganiladigan masalalarga qarab moliya-iqtisodiy tahlil to'la yoki tanlanma xarakterga ega bo'lishi mumkin. Moliya-iqtisodiy tahlilni o'tkazish muddatlari kunlik, haftalik, dekadalik, oylik, kvartallik, yillik bo'ladi. Moliya-iqtisodiy tahlilning turlari: dastlabki, tezkor va joriy tahlildan iborat.

8.6. Texnik-iqtisodiy tahlil

Ushbu tahlil kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilning birkishi asosida hosil bo'lgan.

Texnika-iqtisodiy tahlil 3 yo'nalishda olib boriladi:

- ishlab chiqarishning texnik darajasini tahlil qilish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruvni tahlil qilish;
- ishlab chiqarilgan mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish.

Korxonaning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida korxonaning

ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish darajasini, ilg'or texnologiya jarayonlarini jony qilish, ishlab chiqarishni kompleks mexanizasiyalash va avtomatlashtirish, qo'l mehnatini to'la mexanizasiyalash, zamonaviylashtirish kabi masalalar kiradi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruv masalalarini tahlil qilish jarayonida qo'llanilayotgan boshqaruv shakllarining progressivligi (ilg'orligi), boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv shakllarining ilg'orligi, boshqaruv apparatini qisqartirish kabi echimlar hal etiladi.

Mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida iste'molchilar talablarini hisobga olgan holda yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, ularning texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlari respublikamizda va chet ellarda ishlab chiqarilgan eng yaxshi (yuqori) namunalari bilan taqqoslash.

Mahsulotning texnik darajasi ularni attestatsiya qilish orqali aniqlanadi. Texnika-iqtisodiy tahlil iqtisodchilar, texniklar, muhandislar, mutaxassislardan tuzilgan kompleks brigada orqali amalga oshiriladi.

8.7. Taqqoslama tahlil

Taqqoslash - bu iqtisodiy tahlilning eng ko'p qo'llaniladigan usulidir. Taqqoslama tahlilning 2 asosiy turi mavjud: ichki korxonada tahlil, ya'ni tahlilning obyekti sifatida shu korxonaga taalluqli xo'jalik jarayoni o'rganiladi; korxonalararo, qachonki bir qator korxonalarining xo'jalik faoliyati tahlil qilinib, tarmoqdagi ilg'or tajriba o'rganiladi.

Taqqoslama korxonalararo tahlilning mohiyati alohida olingan korxonalarining xo'jalik faoliyatini ularning ko'rsatkichlarini har tomonlama o'rganib, erishilgan natijalar darajasini xolis farqlash va iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash hamda ilg'or tajribalarni ishlab chiqarishga tadbiiq qilish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdan iboratdir.

Taqqoslama tahlil korxonaning barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi mumkin yoki boshqacha so'z bilan aytganda, kompleks xarakterga ega bo'ladi. Taqqoslama tahlilning mazmuni qo'yilgan maqsad va tekshiriladigan obyektga qarab quyidagicha turkumlanadi:

-obyekt bo'yicha (korxonada, sexlar, ishlab chiqarish uchastkasi, ish joyi).

-mavzuning (tema) mazmuni bo'yicha - mehnat predmetlari, mehnat vositalari, mehnat va moliya resurslarini tahlil qilish va hokazo;

-tahlilni o'tkazish doirasi - kompleks tahlil va maxsus (tematik) tahlil.

Taqqoslama tahlilning eng muhim uslubiy masalalardan biri o'rganiladigan obyektning bir-biri bilan solishtirish shartlariga rioya qilishdir.

- taqqoslanadigan ko'rsatkichlarning sifat jihatdan bir xilligi va ularni hisoblash usulining birligi (masalan, mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlarning bir xilligi);

- mahsulotni yagona o'lchash, o'zgarmas baho bilan o'lchash, jo'g'rofiy sharoitlarning o'xshashligi;

- taqqoslanadigan davrda ish kunlarining bir xilligi va hokazo.

8.8. Funksional - qiymat tahlili

Mahsulot tannarxini kamaytirish borasida keraksiz va ortiqcha xarajatlarni minimal darajaga keltirish mahsulot ishlab chiqarishni loyihalashtirish va uni ishlab chiqarish chog'ida har tomonlama hisobga olish kerak. Bu masalani ijobiy hal qilishda FQT asqotadi.

FQT - obyekt (mahsulot) texnologik va mehnat jarayonlari tizimli tarzda tadqiq qilib, mehnat va moddiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan chora - tadbirlarni ishlab chiqadi.

FQT ning asosida funktsiya tushunchasi yotadi. Demak, FQT buyumning funksiyalarini tizimli tadqiq qilishni taqozo qilib, u mahsulotni yaratish g'oyasidan to uni foydalanishdan chiqarish va chiqitga chiqarishgacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi.

FQT ning asosiy maqsadi-ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari chog'ida yangi xil mahsulotlarni loyihalashtirish va ularni o'zlashtirishda ortiqcha xarajatlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik; ishlab chiqarish bosqichida loyiha bo'yicha ko'zda tutilgan xarajatlar darajasidan chetga chiqmaslikni; buyumni qo'llash bosqichida oqlanmagan ekspluatatsion xarajat va yo'qotishlarni bartaraf qilish va nihoyat, buyumlarni utilizatsiya (chiqitga) chiqarish bosqichida chiqitga chiqarilgan buyumlarni qayta ishlab, ulardan foydalanish jarayonini o'z ichiga oladi.

Sanoat mahsulotini ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni to'rt guruhga bo'lish mumkin:

1. Buyumning konstruktiv tuzilishi.
2. Texnologik jarayon.
3. Ishlab chiqarishni tashkil qilish tizimi.
4. Tabiiy-jo'g'rofiy omillar.

Binobarin, ishlab chiqarish xarajatlarini muttasil qisqartirish to'rt yo'nalish bo'yicha olib borilishi kerak.

Birinchi bor FQT g'oyasi Yu.M. Sobolyev (muhandis-iqtisodchi) tomonidan ishlab chiqilgan edi. Bu Ulug' Vatan Urushi yillariga to'g'ri keladi. Lekin bu g'oya o'zining nihoyasiga yetkazilmadi. Keyinchalik, 60 yillarning o'rtalarida AQShda ta'minotchi, muhandis L.Maylson, Yu.M.

Sobolyevning g'oyasini davom ettirib, FQT uslubini ishlab chiqdi va uni Djeneral elektrik korxonasida tadbiiq etib, yaxshi natijalarga erishdi.

FQT ning eng muhim tamoyillari quyidagilardan iborat:

- obyektga kompleks tarzda yondashish;
- obyekt holatini o'rganilganda jamoa ijodiy tafakkurini har tomonlama faollashtirish (fikrlar hujumi);
- FQT barcha bosqichlarida texnikaviy va tashkiliy yechimlarni baholashda funksional kerakli va ortiqcha xarajatlarni aniqlash.

Ma'lumki, sanoat mahsulotining turi (assortimenti) mln.dan ko'proq bo'lgani holda ularning bajaradigan funksiyalari nisbatan ancha kam - ming marta kam.

Masalan, avtomobil -harakatlanish vositasi funksiyasini bajaradi. Har bir mahsulot 3 xil funksiyani bajaradi:

- asosiy funksiya;
- qo'shimcha funksiya;
- disfunksiya (keraksiz) funksiya.

Masalan, stulning asosiy funksiyasi - o'tirish uchun, qo'shimcha funksiyasi suyanchig'i, keraksiz funksiyasini aniqlash kerak.

Hisob-kitoblarga ko'ra, mahsulot tannaxida qo'shimcha funksiyaning salmog'i o'rtaicha 60 foizni tashkil etadi. Ma'lumki, sanoatda va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida mahsulot tannaxini kalkulyatsiya qilish uslubii ishlab chiqilgan va amaliyotda qo'llaniladi. Lekin, mahsulotlarning bajaradigan funksiyalarini kalkulyatsiya qilish muammosi haligacha echilgan emas.

FQT o'tkazish quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

-tahlil qilish obyektini tanlash (mahsulot konstruksiyasi, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnologik jarayon, boshqaruv va hisob tizimi kabilar);

-tahlilning maqsadi va vazifalarini asoslash (rentabellik darajasini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, jahon bozorida mahsulotlarning raqobatbardoshlik qobiliyatini oshirish, xom-ashyo, materiallar va elektr quvvatini tejash, ishlab chiqarishdagi "tor" joylarni bartaraf qilish, import va taqchil mahsulotlarni ishlatishdan voz kechish);

-tahlil obyekti to'g'risida ma'lumotlarni yig'ish va asosiy, qo'shimcha hamda keraksiz funksiyalarni aniqlash;

-ijodiy yondashish va nostandart tafakkur qilish;

-funktional-qiyamat tahlilini qo'llash natijasida olinadigan iqtisodiy samarani aniqlash;

-qabul qilingan qarorlarni ishlab chiqarishni joriy qilish.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlilning turlarini turkumlash, ularni umumlashtirish va bir tizimga keltirish hamda ushbu fanning istiqbolda yanada takomillashtirish yo'llarini xususan retrospektiv (joriy), tezkor, istiqbol, moliya iqtisodiy, texnik iqtisodiy, taqqoslama va funksional qiymat tahlilini o'tkazish usullarini bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tahlil turlarini turkumlash.
2. Joriy (retrospektiv), tezkor va istiqbolli tahlilni tashkil etish usulining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Joriy tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
4. Tezkor tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
5. Istiqbolli tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
6. Korxonalar faoliyatining tahlili, tarmoqlar tahlilini tashkil etish va uning uslubi.
7. Xo'jaliklararo taqqoslama tahlilni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari.
8. Funksional qiymat tahlilini tashkil etish va uning uslubi.
9. FQT ni o'tkazish bosqichlari nechta?
10. FQT ni o'tkazishdan ko'rilgan samaradorlik qanday aniqlanadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Напетова И.А. Анализ финансового хозяйственной деятельности. - М.: "Финансы и статистика". 2003.
2. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. -М.: "Финансы и статистика", 2003.
3. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)
4. www.msu.ru - (МГУ)
5. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)

IX BOB

IQTISODIY TAHLILNING KOMPLEKS TIZIMI VA ISHLAB CHIQRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH REZERVLARINING YIG'MA HISOBI VA ULARNI ANIQLASH USULLARI

9.1. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga muntazam yondashish

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish sistemali (tizimli) xarakterga ega. Uni o'tkazishda 6ta bosqichni ko'rsatish mumkin. Birinchi bosqichda, tadqiqot obyekti tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini sistemali tahlil qilish tartibini uzviy ravishda o'zaro bir-biri bilan bog'langan 3 guruh ishlab chiqarish resurslari misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bularga ishlab chiqarish resurslari, ishlab chiqarish jarayoni va tayyor mahsulot kiradi. Ushbu tizimga kirish moddiy buyumlar oqimi (mehnat vositalari va mehnat predmetlari) hamda mehnat resurslari oqimi orqali amalga oshadi. Tizimdan chiqish esa tayyor mahsulotni ishlab chiqarish bilan o'z ifodasini topadi.

Tizimli tahlilni o'tkazishning dastlabki sharti korxonalarining faoliyatini baholovchi sintetik va tahliliy ko'rsatkichlarni aniqlashdir. Ushbu ko'rsatkichlarni tanlash va saralash sistemali iqtisodiy tahlil o'tkazishning ikkinchi bosqichida amalga oshiriladi. Sistemali iqtisodiy tahlilning uchinchi bosqichida tizimning umumiy tasviri tuzilib, unda uning bosh (tarkibiy qismi), funksiyalari, o'zaro bog'lanishi hamda bosh komponentiga (tarkibiy qismiga) bo'ysunuvchi elementlar (unsurlar) ishlab chiqiladi.

Kompleks iqtisodiy tahlilning umumiy blok-tasviri quyidagi 1-tasvirda berilgan.

Ma'lumki, ishlab chiqarish munosabatlari iqtisodiy fanlarni o'rganish predmeti bo'lib, u ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan uzviy ravishda bog'liq. O'z navbatida ishlab chiqaruvchi kuchlarning mazmuni ishlab chiqarishning tashkiliy va texnikaviy darajasi yotadi, ya'ni mahsulot sifati va raqobatbardoshligi, ilg'or texnika va energiya bilan qurollantirish, ishlab chiqarishni (konsentratsiya) to'plash, ixtisoslashtirish va kooperatsiya darajasi, operatsion (sikl) davrning davomiyligi kabilar.

O'z navbatida ishlab chiqarishning tashkiliy va texnikaviy darajasi, tabiiy sharoitlari, korxonaning ijtimoiy rivojlanishi, ishlab chiqarish resurslaridan (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari va nomoddiy aktivlar) samarali foydalanishga olib keladi. Ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish darajasi 3 o'lchamda namoyon bo'ladi:

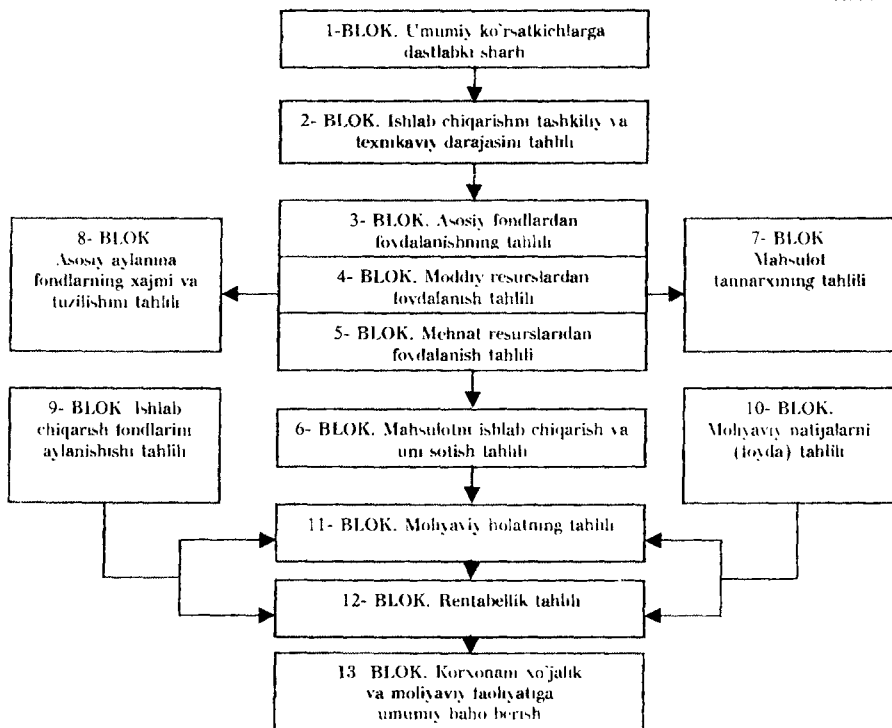
-ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning hajmi va sifatida, zero mahsulot sifati qancha yuqori bo'lsa, mahsulot hajmi ham shuncha ko'p bo'ladi;

-mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar miqdori, ya'ni mahsulot tannarxida;

-asosiy fondlar va aylanma mablag'lar miqdorida.

Sotilgan mahsulot hajmining mahsulot tannarxiga nisbati rentabellik darajasini, mahsulot tannarxining mahsulot hajmiga nisbati bir so'mlik mahsulotga ketgan xarajatlarni ifodalaydi. Sotilgan mahsulot hajmining asosiy fondlar va aylanma mablag'lar qiymatiga nisbati ishlab chiqarish fondlarining aylanish koeffitsiyenti, ya'ni fond samarasini ifodalaydi. Foyda bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi va aylanma mablag'larning aylanish kunining tezlashuvi o'z navbatida korxonaning moliyaviy faoliyati barqarorlashuviga va uning to'lov qobiliyatini oshirishga olib keladi. Shu tariqa korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi (sistemi) shakllanadi.

1-tasvir

Har bir blokning umumiy ko'rsatkichi sintetik ko'rsatkich, deb ataladi. Masalan, sotilgan mahsulot hajmi 6-blok uchun sintetik ko'rsatkich hisoblanadi yoki korxonada mulki rentabelligi 12-blok uchun sintetik ko'rsatkich vazifasini o'taydi va hokazo. Muntazam tahlilning to'rtinchi bosqichida u yoki bu umumlashgan ko'rsatkichning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi. Masalan, 6-blokdan (chiqish) - sotilgan mahsulot hajmi (sintetik ko'rsatkich). Sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishiga sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga bo'lgan qoldig'i, joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotning hajmi va sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i ta'sir ko'rsatadi. Sotish jarayonini quyidagi formula orqali ifoda etish mumkin:

$$P = T_1 + M - T_2$$

bu yerda:

T_1 - sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga bo'lgan qoldig'i;

M - joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotning hajmi;

T_2 - sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i.

Tizimli iqtisodiy tahlilning beshinchi bosqichida oldingi bosqichdagi ma'lumotlarga asosan iqtisodiy model tuziladi. Sistemali tahlilning so'nggi oltinchi bosqichida model asosida korxonalarining moliya-xo'jalik faoliyatiga xolisona baho beriladi hamda ichki xo'jalik rezervlarining komplekt summasi aniqlanadi.

9.2. Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tkazish tartibi

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish hozirgi vaqtda obyektiv zaruriyatdir. "Kompleks" so'zi lotincha so'zdan kelib chiqib, aloqa, muvofiqlik, majmua, barchasi, jami degan ma'noni anglatadi.

Xo'jalik faoliyatining kompleks tahlili deb xo'jalik faoliyatini bo'laklarga bo'lib, bir-biriga bog'liq holda batafsil o'rganishga aytiladi.

Korxonada xo'jalik faoliyati murakkab, bir-biriga bevosita bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar majmuasidan iboratdir. Shu bois bu jarayonlarni batafsil o'rganmasdan turib, uni boshqarish uchun qulay, samarali tadbirlar ishlab chiqib bo'lmaydi. Shu tufayli xo'jalik faoliyatini yaxshilash uchun uni kompleks holda atroflicha o'rganish lozim. Bu masalani o'rganishda batafsil tahlil bilan kompleks tahlilni farqlash kerak. Batafsil tahlil, deganda xo'jalik faoliyatini (makonni) yoki bir iqtisodiy ko'rsatkichning bir-biriga bog'liq holda bir davr (zamon) mobaynida har tomonlama o'rganishga aytiladi.

Kompleks tahlilda esa ushbu batafsil tahlilga muntazam yondashish tufayligina erishiladi, ya'ni xo'jalik faoliyatini yaxlit holda bir qancha davr

mobaynida o'rganishdir. Misol uchun korxonada xo'jalik faoliyati yilning bir choragi bo'yicha batafsil o'rganiladi - bu yaxlit, ya'ni batafsil tahlil bo'lib hisoblanadi. Kompleks tahlil bo'lish uchun shu yilning hamma choraklarini va shu hisobot yilida erishilgan barcha natijalarni batafsil sistemali o'rganish zarurdir. Agar tahlil besh yillik muddatga o'tkazilayotgan bo'lsa, xo'jalik faoliyatini bir yilda atroflicha o'rganish batafsil tahlildir. Shu tarzda besh yil mobaynida tahlil qilib borsak, shundagina kompleks tahlilga erishgan bo'lamiz.

Demak, xo'jalik faoliyatining kompleks tahlili xo'jalik faoliyatini batafsil o'rganishga sistemali yondashishdan iborat. Agar buni korxonada misolida yoritadigan bo'lsak, korxonaning xo'jalik faoliyatini bir hisobot davri mobaynida to'liq o'rganish batafsil tahlil bo'ladi. Uni alohida bo'limlari bilan bir qancha davrlar bo'yicha batafsil o'rganish kompleks tahlil bo'ladi. Kompleks tahlil xo'jalik faoliyatining barcha ko'rsatkichlarini qamrab olgan holda batafsil o'tkazilishi mumkin. Shuningdek, bu tahlil alohida ko'rsatkichlar, sohalar bo'yicha ham amalga oshiriladi. Masalan, iqtisodchilar oldiga faqat korxonaning moliyaviy natijalarini o'rganish maqsad qilib qo'yilsa, aynan shu ko'rsatkichlar bo'yicha ham kompleks tahlil o'tkazish mumkin.

9.3. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash usuli

Iqtisodiy tahlilini o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdir.

Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik aylanmasiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslari (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari va nomoddiy aktivlar) omillaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq. Ushbu omillar o'ziga xos mustaqil ma'noga ega bo'lishi bilan birga o'zaro bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langandir. Binobarin, bu omillarning ta'sirini mexanik tarzda bir-biriga aslo qo'shib ham bo'lmaydi. Masalan, mehnat unumdorligining o'sishi ishchilarning kasbiy malakasiga va ularning ish vaqtidan samarali foydalanishiga bog'liq (mehnat omillari). Mehnat unumdorligi yana ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasiga (mehnat vositalari omillari) hamda moddiy resurslardan samarali foydalanishga (mehnat buyumlari omillari) bog'liq. Avval har bir omillar guruhi alohida-alohida o'rganiladi. So'ngra uchala omillar guruhini tahlil qilish asosida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi yig'ma rezervlar to'g'risida umumiy xulosa beriladi.

a) Mehnat omillari tarkibida.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir ko'rsatadi:

- ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha sonining o'zgarishi;
- bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan ish kunlarining o'zgarishi;
- ish kunining o'rtacha uzunligi o'zgarishi;
- bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumining o'zgarishi.

Bu omillar bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash uchun quyidagi uch usulni qo'llashimiz mumkin: zanjirli almashtirish usuli; ko'rsatkichlarning bajarilish foizi yoki o'sish sur'atidagi farq usuli, ko'rsatkichlar darajasidagi mutlaq farq usuli.

9.1. - jadval

Hisobning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasiga kiruvchi omillar				Pirovardi natija - tovar mahsuloti (1us x 2 us x 3us x 4us) ming so'm	Oldingi hisobga nisbatan farq (+, -)	O'zgarish sabablari
		Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni (kishi)	Bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan ish kunlari (kun)	Ish kunining uzunligi (soat)	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi (so'm)			
A	B	1	2	3	4	5	6	7
1	-	5 203	240.66	7.75	92.60	898 608	-	-
2	1	5 426	240.66	7.75	92.60	937 122	+38514	Ishchilar soni hisobiga
3	2	5 426	237.73	7.75	92.60	925 713	-11409	Kun bo'yi bekor turish
4	3	5 426	237.73	7.74	92.60	924 519	-1194	Smena ichidagi bekor turish
5	4	5 426	237.73	7.74	100.24	1000796	+76277	Soatlik ish unumi o'sishi

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, joriy yili tovar mahsulotning hajmi o'tgan yilga nisbatan 102 188 ming so'mga oshgan. Bu o'sishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. Ishchilar soni joriy yili o'tgan yilga nisbatan 223 kishiga oshdi. Buning natijasida korxonada 38 514 ming so'mlik (937 122 - 898 608) ko'p mahsulot ishlab chiqardi.

2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari joriy yili o'tgan yilga nisbatan 2.93 kunga kamaygan. Bu esa tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini 11 409 ming so'mga (925 713 - 973 122) kamaytirdi.

3. Ish kunining uzunligi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 0.01 soatga kamaygan. Natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1194 ming so'mga (924519-925713) kamaygan.

4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 7 so'm 64 tiyinga ko'payishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 76 277 (1 000 796-924 519) ming so'mga oshgan.

Demak, korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi asosan mehnat unumdorligini oshirish evaziga erishildi. Agar korxonada ish vaqtidan foydalanish borasida faqat o'tgan yilgi darajasiga erishganda edi, u holda mahsulot ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha ravishda 12 603 ming so'mga (11409+1194) oshirishi mumkin bo'lar edi. Bu so'mma mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi ichki xo'jalik rezervi hisoblanadi.

b) mehnat vositalari omillari tarkibida. Bu omillar tarkibiga korxonalarining asosiy fondlar bilan qay darajada ta'minlanganligi, ularning hajmi, tuzilishi, texnik holati va ulardan samarali foydalanish kiradi. Mehnat vositalari omillari bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash uchun quyidagi jadvalni havola etamiz.

9.2. - jadval

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	Biznes – reja bo'yicha	Haqiqatda	Farqi (+, -)
A	B	1	2	3
1	Tovar mahsuloti (ming so'm)	193 000	208 500	+ 15 500
2	Ishlangan dastgoh soatlar (ming)	223	200	- 23
3	Bir dastgoh – soatga to'g'ri keluvchi unumdorlik (so'm, tiyin) 1q · 2q	865,47	1 042,50	+ 177,03

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, hisobot davrida tovar mahsulotni ishlab chiqarish hajmi haqiqatda biznes-rejaga nisbatan 15 500 ming so'mga oshdi. Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatdi: 1. Ishlangan

dastgoh- soatlar sonining o'zgarishi [ekstensiv omil]: $-23 \times 865.47 = -19\,905.8$ ming so'm. 2. Bir dastgoh soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi intensiv omil: $+177.03 \times 200 = +35\,406$ ming s'om. Demak, ikki omil ta'sirining o'zgarishi tovar mahsulot ishlab chiqarishdagi umumiy farqqa teng, ya'ni: $(-19905.8) + (+35406) = +15500.2$ ming s'om. Shunday qilib, dastgohlarning bekor turib qolishini bartaraf qilish natijasida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish rezervi 19 905.8 ming s'om ekan.

v) Mehnat buyumlari omillari tarkibida.

Ushbu omillar tarkibiga korxonaning xom ashyo va materiallar bilan qay darajada ta'minlanganligi, moddiy resurslardan foydalanish samarasi, material sig'imi kabilar kiradi. Mehnat buyumlari tarkibidagi mavjud ichki xo'jalik rezervlarni aniqlash uchun quyidagi jadvalni tuzamiz.

9.3. - jadval

Material sig'imi ko'rsatkichini tahlil qilish

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lov birligi	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda joriy yil	O'zgarishi (+,-)
A	B	1	2	3	4
1	Moddiy harajatlar	Ming so'm	625 645	715 500	+ 89 855
2	Tovar mahsuloti (o'zgarimas ulgurji bahoda)	Ming so'm	898 608	1 000 796	+ 102 188
3	Tovar mahsulotiga ketgan material sarfi (material sig'imi). mingdan bir aniqlikda Iq. 2q	So'm	0 696	0 715	+ 0,019

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, joriy yili haqiqatdan o'tgan yilga nisbatan bir so'mlik tovar mahsuloti ishlab chiqarishga ketgan material sarfi 0.019 tiyinga oshdi. Natijada, korxonada bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish hajmi 27 320 ming so'mga kamaydi:

a) $+0.019 \times 1\,000\,796 = +19\,015$ ming so'm. Demak, tovar mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi moddiy xarajatlarda qimmatlashgan. Bu esa mahsulot ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib keldi, ya'ni mahsulot hajmiga manfiy belgi (-) bilan ifodalanadi;

b) $-19\,015 : 0.696 = -27\,320$ ming so'm. Shunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sish rezervi 27 320 ming so'mni tashkil etadi. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni korxonada aylanmasiga yo'naltirish asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslaridan oqilona va

samarali foydalanishga bog'liq ekan. Bu omillarni yuqorida batafsil tahlil qildik. Endi yig'ma (komplekt) rezervlarni aniqlash uchun quyidagi tahliliy jadvalni havola etamiz.

9.4-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha yig'ma (komplekt) rezervlarni aniqlash

Tartib soni	Rezervlar nomi	Summasi (ming so'mda)	Jadvalga ilova
1.	Mehnat omillari	12603	9,1
2	Mehnat vositalari omillari	19905,8	9,2
3	Mehnat buyumlari omillari	27320	9,3
4.	Komplekt (yig'ma) rezerv	12603	

Komplekt (yig'ma) rezerv deganda, rezervlarning eng kam summasi olinadi.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bosqichlarini, tizimli tahlilni o'tkazish tartibini va tizimga kiruvchi o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'langan qanday ishlab chiqarish resurslari kirishini, kompleks va sistemali tahlilning farqini hamda ichki xo'jalik imkoniyatlarini aniqlash va hisob-kitob usullarini bilishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tashkil qilishda muttasil, muntazam yondashish.
2. Iqtisodiy tahlilning kompleks tizimini tashkil etish shartlari.
3. Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tkazish tartibi.
4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha "rezervlar" tushunchasi va ularni turkumlash tamoyillari.
5. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash tamoyillari.
6. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha kompleks rezervlarni aniqlash tamoyillari.
7. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qanday mehnat omillari ta'sir ko'rsatadi?
8. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qanday mehnat vositalari omillari ta'sir ko'rsatadi?
9. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qanday mehnat buyumlari omillari ta'sir ko'rsatadi?
10. Mehnat omillari tarkibida qanday savollar o'rganiladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. - Т.: Молия, 2003.

1. Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности. - М.: "Инфра-М", 2005.

2. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. "Иқтисодий таҳлил" -Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси", 2001.

3. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М., "Финансы и статистика", 2003.

4. www.uz- (Национальная Информационная агентство)

5. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

6. www.msu.ru - (МГУ)

7. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)

X BOB

KORXONALARNING ISHLAB CHIQARISH VA MOLIVAVIY FAOLIYATINI IFODALOVCHI ASOSIY KO'RSATKICHLARNI TAHLIL QILISH USULLARINING ASOSLARI

10.1. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni tahlil qilish usullarining asoslari

Xalq xo'jaligini barqaror rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini yana ham jadallashtirish, ishlab chiqarishni salohiyatidan oqilona foydalanish, resurslarning hamma turlarini har tomonlama tejash va ishlab chiqarishni boshqarishni bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Bu muhim vazifalarni amalga oshirish uchun korxonalarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish darkor.

Jamiyat ehtiyojini yanada to'laroq qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish asosan sanoat korxonalari zimmasiga tushadi.

Rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra 2004 yilda jami sanoat ishlab chiqarishi 2001 yilga nisbatan bir buncha tezroq o'sdi (2004 yil 8.5 %, 2001 yil 6.4 %, 2000 yil 6.1%). 2000 yildan 2004 yilgacha bo'lgan yillar oralig'ida milliy iqtisodiyotimizning barcha sohalarida o'sish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Masalan, mamlakatimizda sanoat ishlab chiqarish hajmi 2004 yilda 2003 yilga nisbatan 9.4 %, yoqilg'i sanoati 5.8 %, engil sanoat 5.2 % o'sgan va hokazo. 2005 yilning birinchi choragida sanoatda 2581,1 mlrdso'mlik mahsulot ishlab chiqarildi. Bu solishtirma narxlarda 2004 yilning birinchi choragiga nisbatan 108,3 % tashkil etdi¹.

O'zbekiston sanoat ishlab chiqarish maromlari bo'yicha MDHda birinchi o'ringa chiqdi. Xususan, 2000 yilda 1991 yilga nisbatan sanoatni o'sishi 117% ni tashkil etgani holda, Rossiyada - 45 %, Ukrainada - 44%, Qozog'istonda - 41 % ga teng bo'ldi².

Sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning og'ishmay o'sishi milliy daromad hajmini oshiradi, ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari yuksalishi uchun qo'shimcha manbaalarni yaratadi, mehnatkashlarning moddiy farovonlik darajasini yana ham oshiradi. Iqtisodiyotni barqaror o'sishi aholining real

¹ Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2003, 2004 и январь-март 2005 год. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике.

² Бекмуродов А. ва бошқалар. Макроиқтисодий сиёсат ва иқтисодий ислохотлар. - Т.: ТДИУ- 2005.

daromodlari o'sishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi- 2004 yilda bu ko'rsatkich 15 %ga o'sdi. Aholining jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlari agar 1997 yili faqat 26.4 ming so'm bo'lgan bo'lsa, 2004 yili 295.3 ming so'mni tashkil etdi yoki uning o'sish sur'ati 11.2 martaga teng bo'ldi. Ishchi va xizmatchilarning o'rtacha ish haqi agar 1997 yil 5741.5 so'm bo'lgan bo'lsa, 2003 yili 30206.0 so'mni tashkil etdi yoki uning o'sish sur'ati 5.3 martaga teng bo'ldi¹.

Bozor iqtisodiyoti korxonalar faoliyatining eng zamonaviy xo'jalik mexanizmini vujudga keltirish vazifasini o'rtaga qo'ydi. Bunday mexanizm korxonani rivojlantirish uchun ta'sirchan ichki omillarni ta'minlashi kerak. Iste'molchi uchun ishlash, resurslarni butun choralar bilan tejash, fan va texnika yutuqlarini keng qo'llashga undashi zarur. Mahsulotni ishlab chiqarish va sotishda tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha biznes-rejaning asoslilikini va to'g'riligini aniqlash;

- korxonalar mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha o'sish sur'ati, tarkibi, xilma-xilligi, sifati va bir tekisda ishlab chiqarishga baho berish;

- o'tgan yilga nisbatan mahsulot hajmining o'sishi va uning sabablarini aniqlash;

- tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni etkazib berish bo'yicha sotish rejasini bajarilishiga baho berish;

- mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishni tez amalga oshirish bo'yicha rezervlarni aniqlash kabilar.

Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni ifodalovchi hajm ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: yalpi, tovar, sotilgan, sof va me'yoriy sof mahsulot kabilar. Deyarli barcha iqtisodiy tahlilga bag'ishlangan darsliklarda ushbu hajm ko'rsatkichlarga u yoki bu darajada to'xtalib o'tilgan. Bu borada samarali ijod qilgan I.T.Abdukarimov, E.A.Akromov, Yo. Abdullayev, M.I. Bakanov, S.B. Barngolts, L.I.Kravchenko, G.V. Savitskaya, V.I.Strajyev, E.Ergeshyev, A.Ibrohimov, M.Rahimov, A.D. Sheremet, M.Q. Pardayev, B.I.Isroilov, A.X.Shoalimov kabi yirik olimlarni nomlarini alohida ta'kidlash mumkin².

¹ Основные положения внешней торговли за 2004 г. Т.: 2005. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике

Абдукаримов И.Т ва бошқ, Матлубот кооператсиясининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш - Т "Ўқитувчи", 1989.

Курс экономического анализа / Под ред. М.И. Баканова, А.Д. Шеремета. -М.. "Финансы и статистика", 1984.

Барингольд С.Б. Экономический анализ деятельности предприятий и объединении - М. "Финансы", 1975.

Ta'kidlash joizki, iqtisodiy tahlil nazariyasiga bag'ishlangan o'quv adabiyotlari ichida faqat A.D. Sheremetning "Iqtisodiy tahlil nazariyasi" darsligida korxonaning xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari berilgan. Shu bois A.D. Sheremetning mazkur fan bo'yicha amaldagi o'quv dasturini qo'llagan holda bizni talabalar ham "Boshqaruv tahlili", "Moliyaviy tahlil" fanlarini o'rganishdan oldin korxonalarning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar to'g'risida dastlabki tushunchaga ega bo'lishlari kerak, deb o'ylaymiz.

Korxonaning yalpi mahsuloti - bu tovar mahsuloti qo'shuv tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i hamda korxonaning o'zida tayyorlangan yarim-fabrikatlar va asboblardan iboratdir.

Yalpi mahsulot hajmi korxonaga ulgurji qiyosiy narxlarda hisobga olinadi. Hisobotda shuningdek, yalpi mahsulot hisobot yilida amalda bo'lgan ulgurji narxlarda ham beriladi.

Tovar mahsuloti deganda, barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan ham o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot tushuniladi. U korxonaning amaldagi ulgurji narxlarida baholanadi. Reja bajarilishini baholash uchun tovar mahsulotining butun hajmi reja narxlarida qayta hisoblab chiqiladi. Tovar mahsuloti haqiqiy ulgurji narxlarning og'ishi hukumatning qaroriga ko'ra yoki mahsulot tannarxini va sifatini o'zgarishi tufayli ro'y bergan narx o'zgarishining natijasi bo'lishi mumkin.

Sotilgan mahsulot deganda, tovarlar iste'molchilarga jo'natilib, uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob-kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi. Mahsulot sotilganda uning tovar ko'rinishi pul shaklini oladi va bu bilan yangi tovar aylanishi uchun resurslar kelib tushadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaga o'z tovarlarini mahsulot tannarxi, daromad, aktsiz solig'ini, qo'shilgan qiymat solig'ini va tovarlarni jo'natilish bekatigacha etkazib berish bo'yicha transport xarajatlarini o'z ichiga olgan shartnomaviy (erkin) narxlarda sotadi.

Кравченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности в торговле. - Минск: "Высшая школа", 1995.

Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. - Минск: ООО "Новое знание", 2000.

Ергешев Е. Иқтисодий ва молиявий таҳлил. - Тошкент: "Молия", 2000.

Абдуллаев Ё., Иброҳимов А., Раҳимов М. Иқтисодий таҳлил. - Тошкент: "Меҳнат", 2001

Шеремет А.Д. Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии). -М.. "Экономика", 1974.

Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. I-II қисмлар. -Тошкент: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунеси" нашриёт уйи, 2002.

Narxlar shartnomaviy asoslarda xaridor bilan kelishib belgilanadi. Ana shu narx mol etkazib berish shartnomasida, schet-fakturalarda va transport yuk xujjatlarida ko'rsatiladi.

Mahsulot sotilishini tahlil qilishda quyidagi manbalardan foydalaniladi: 2-shakl "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot", 11-shakl "Tayyor mahsulotni berish", 5-S-shakl "Korxonaning mahsulot ishlab chiqarish va sotishga qilgan xarajatlari to'g'risidagi hisobot", 1 NDS shakl "Kichik korxonaning hisoboti".

Tahlil joriy yili haqiqatda tushgan tushumni reja va o'tgan yil natijasi bilan taqqoslashdan boshlanadi.

Sotish hajmining o'sish sur'atiga ko'pgina omillar ta'sir etadi. Bularga mahsulot sifati, uni bir maromda ishlab chiqarish, mahsulotni o'z vaqtida iste'molchilarga jo'natish, uning haqini to'lash, sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga va yil oxiriga bo'lgan qoldig'i kabilar kiradi. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlarning bir-biriga bog'liqligini tekshirish uchun tovar balansini tuzish kerak. Uni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin:

$$T_1 + M = R + T_2$$

Bu yyerda:

T_1 - sotilmagan mahsulotlarning yil boshidagi qoldig'i;

M - joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti hajmi;

R - joriy yilda sotilgan mahsulot hajmi;

T_2 - sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i.

Tovar balansining unsurlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq. Agar rejaga nisbatan yil boshiga bo'lgan qoldiq ko'p bo'lsa, u holda sotish hajmi oshadi. Demak, sotish hajmining o'zgarishiga tovar mahsulotini ishlab chiqarish va sotilmagan mahsulotlarning o'zgarishi ta'sir qilar ekan. Endi yuqorida berilgan tenglikdan sotish jarayonini quyidagicha ifoda etish mumkin:

$$R = T_1 + M - T_2$$

Mahsulot ishlab chiqarishni ifodalovchi ko'rsatkichlar - sof mahsulot, me'yoriy sof mahsulotlarni tahlil qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sof mahsulot tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy ishlab chiqarish fondlarining amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichdan foydalanish mehnat jamoalarining buyumlashgan mehnatni kam sarflab mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishdan manfaatdor qiladi. Moddiy ishlab chiqarishda barcha tarmoqlarning sof mahsulot summasi mamlakatda hosil qilingan milliy daromadni tashkil etadi.

Sof mahsulot ko'rsatkichidan foydalanish chiqimsiz xo'jalik mexanizmining shakllantirishning yo'nalishlaridan biridir. Me'yoriy sof mahsulot ishlab chiqarishdagi ishchilarning asosiy va qo'shimcha ish haqini, ijtimoiy sug'urta uchun ajratmalar va me'yoriy foydani jamlash orqali aniqlanadi.

Sof mahsulotda bo'lganidek me'yoriy sof mahsulotning iqtisodiy mazmunini yangidan hosil qilingan qiymat tashkil qiladi. Me'yoriy sof mahsulot, sof mahsulot singari chiqimsiz xo'jalik mexanizmining muhim yo'llaridan biridir.

Shartli sof mahsulot bu sof mahsulot qo'shuv asosiy fondlarning amortizatsiyasidir. Sotish fakti ishlab chiqarilgan mahsulotning ijtimoiy iste'mol talab va ehtiyojlariga javob berishi demakdir. Lekin, korxonalarining ish yuritish tajribasi sotish ko'rsatkichida jiddiy nuqsonlar mavjudligini ko'rsatadi. Gap shundaki, korxonalar sotish rejasini oshirib bajarganlari holda, ularning ayrim iste'molchilari bilan tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan mol etkazib bermaslik hollari ko'paydi. Bu esa o'z navbatida xalq xo'jaligiga juda katta zarar etkazar edi. Shu sababli korxonalarining xo'jalik faoliyatiga baho beruvchi muhim mezon-sotish rejasining shartnoma majburiyatini hisobga olgan holda bajarilishi bo'lib qoldi.

Mazkur ko'rsatkich bo'yicha rejaning bajarilish darajasi 100 foizdan oshmaydi, eng maqbo'li 100 foizdir.

Shartnoma majburiyati bo'yicha rejaning bajarilishini aniqlash uchun biznes-reja hajmidagi sotish summasidan etkazib berilmagan mahsulotlar summasi chiqarilib, so'ng sotish hajmining biznes-reja darajasiga bo'linadi. Masalan, biznes-reja bo'yicha sotish hajmi 942 600 ming so'm, haqiqatda esa 982 460 ming so'mni tashkil etdi, ya'ni sotish hajmi bo'yicha reja 104.2 foizga bajarilgan. Lekin, korxonalar iste'molchilarga mahsulotlarning ayrim turlari bo'yichcha 11 000 ming so'mga mahsulot etkazib bermadi.

Demak, bu holda shartnoma majburiyati rejası 98.8 foizga bajarildi, ya'ni:

$$942\ 600 - 11\ 000 : 942\ 600 = 98.8 \text{ foiz.}$$

Tovar va sotish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi korxonalar faoliyatidagi miqdoriy ko'rsatkichlardir.

Sifat ko'rsatkichlaridan biri tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan iste'molchilarni zarur tovarlar xilma-xilligi bilan ta'minlash hisoblanadi.

Xalq xo'jaligida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nomutanosiblikning oldini olish uchun korxonalar mahsulot ishlab chiqarish rejasini nafaqat qiymat ifodasida, balki belgilangan assortimentı bo'yicha bajarilishi zarur.

Chunki mahsulotlar turlicha iste'mol xususiyatiga egadirlar, shu sababli ayrim mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha yuzaga kelgan tanqislikni boshqa bir mahsulotlarni ko'p ishlab chiqarish bilan to'ldirib bo'lmaydi.

Korxonalar faoliyatiga to'g'ri baho berishda mahsulotning xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini aniqlashda eng kam son miqdorini hisobga olish usuli qo'llaniladi. Ushbu usulning mazmuni va mohiyati quyidagicha: tovarlar xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilish darajasini aniqlash uchun avvalo biznes-reja chegarasi ichida ishlab chiqarilgan mahsulot summasini aniqlash kerak. Buning uchun rejadagi ortiqcha yoki biznes-rejada ko'rsatilmagan mahsulotlar ishlab chiqarish xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning o'rtacha bajarilishini aniqlashda hisobga kirmaydi. Shunday qilib, tovarlar xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning o'rtacha bajarilish foizini aniqlash uchun reja xilma-xilligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot summasini jamlab, uni 100 ga ko'paytiriladi, so'ng biznes-reja bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'linadi. Xilma-xillik bo'yicha biznes-reja bajarilishining eng yuqori nuqtasi 100 foizga teng bo'ladi. Mahsulotning xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini aniqlashda eng kam son miqdorini hisobga olish usulini quyidagi jadvalda beramiz.

10.1-jadval

Mahsulot xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini tahlil qilish

Mahsulot turlari	Tovar mahsulotning amaldagi ulgurji bahosi (ming so'm)		
	Biznes - reja bo'yicha	Haqiqatda	Berilgan assortimentlar hisobi
A	230 550	225 440	225 440
B	470 300	490 510	470 300
V	150 100	200 450	150 100
G	91 650	66 060	66 060
Jami.	942 600	982 460	911 900

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, tovarlarning xilma-xilligi bo'yicha biznes-reja 96,7 foizga bajarilgan, ya'ni $[[911900 \times 100 : 942600]]$. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha dasturning bajarilishida mahsulot sifatini tahlil qilishga katta ahamiyat berish kerak.

Mahsulot sifati deganda, uning barcha mo'ljallangan maqsadda foydalanishga yaroqli xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Xalq xo'jaligi tarmoqlarida mahsulot sifatini baholashda turli ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Masalan, mashinasozlik korxonalarida mahsulot sifatini ifodalovchi asosiy

ko'rsatkich - ishlab chiqarilgan mahsulotning davlat andozalari, tarmoq andozalari va texnikaviy shartlarga mos kelishi hisoblanadi. Qurilish materiallari sanoatida ohak va ganchning sifati ularning bog'lovchilik qobiliyati, ko'mir sanoatida yoqilg'i sifati esa ularning issiqlik berish qobiliyatiga qarab aniqlanadi. Qora va rangli metallurgiya, kimyo va texnologik jarayonlar, apparatlar yordamida olib boriladigan korxonalarda mahsulotning sifati asosiy texnologik jarayonlarga rioya qilishga qarab aniqlanadi. Yengil va to'qimachilik sanoatida mahsulot sifatini aniqlashda navlar qo'llaniladi va h.k.

Mahsulot sifatini tahlil qilishda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda sifatsiz mahsulot uchun iste'molchilarga to'lanadigan jarimalar, mahsulotni kafolatli ta'mirlovchi ustaxonalarga sarflanadigan xarajatlar kabi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi. Shunday qilib, mahsulot sifatini tahlil qilish usullari tahlil qilinayotgan korxonaning qaysi tarmoqqa mansub ekanligiga bog'liq ekan.

Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha dasturning bajarilishini tahlil qilish jarayonida mahsulotni bir maromda ishlab chiqarishni tashkil qilish katta ahamiyatga ega. Bu shartga rioya qilmaslik o'z navbatida iste'molchi korxonalarining va qurilish tashkilotlarining ish tartibini paysalga soladi. Mahsulotni bir maromda ishlab chiqarish deganda, uni tuzilgan jadval asosida, mahsulotning oldindan aniqlangan xilma-xilligi va sifatiga muvofiq etkazib berish va sotishni o'z vaqtida ta'minlash tushuniladi.

Bir maromda mahsulot ishlab chiqarishning umumlashgan ko'rsatkichi bir me'yorda ishlash koeffisienti hisoblanadi, u jadval bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasi bajarilgan kunlarni umumiy ish kuniga bo'lish bilan aniqlanadi, odatda oy hisobida. Masalan, tahlil qilinayotgan oyda 26 ish kuni bo'lsa, undan 22 kun mobaynida korxonaga belgilangan jadval asosida mahsulot ishlab chiqargan. Demak, bir maromda ishlash koeffisienti 0,84 (22::26)ni tashkil etadi. Ushbu raqam korxonaning bir maromda mahsulot ishlab chiqarmaganligidan dalolat beradi.

Tovar mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi ko'pgina omillarga bog'liq. Shuning uchun tovar mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish jarayonini osonlashtirish uchun ular ma'lum iqtisodiy belgilariga ko'ra 3 guruhga bo'linadi:

I. Mehnat omillari. Bu omillar tarkibiga korxonalarni ishchi kuchi bilan ta'minlash, ish vaqtdan foydalanish va mehnat unumdorligi kabi masalalar kiradi.

2 Mehnat vositalari omillari. Bularga korxonalarning asosiy fondlar bilan ta'minlanishi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligi singari masalalari kiradi

3 Mehnat buyumlari omillari. Bularga korxonalarning xom ashyo va materiallar bilan qay darajada ta'minlanganligi, moddiy-texnika ta'minotining holati va moddiy resurslardan foydalanish samarasi kabi masalalar kiradi

10.2. Korxonalarning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari

Ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish avvalambor korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanganligiga bog'liq. Mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillari tarkibida quyidagi ko'rsatkichlar o'rganiladi:

- 1 Korxonaning ishchi kuchi bilan qay darajada ta'minlanganligi.
- 2 Ish vaqtidan samarali foydalanish.
3. Mehnat unumdorligi darajasi.

Korxonada ishlovchi barcha xodimlar ikki turkumga bo'linadi: asosiy faoliyatda ishlovchi va asosiy bo'lmagan faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar.

O'z navbatida asosiy faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar quyidagi toifalarga bo'linadi: ishchilar, xizmatchilar, shu jumladan, rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xizmatchilar. Ushbu qayd etilgan xodimlar mahsulot ishlab chiqarishda birday qatnashmaydilar. Agar rahbarlar, mutaxassislar va xizmatchilar soni bo'yicha faqat mutlaq farq aniqlansa, ishchilar soni bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish o'sish sur'atini hisobga olgan holda nisbiy farq ham aniqlanadi. Ishchilar soni bo'yicha nisbiy farq quyidagicha aniqlanadi: o'tgan yildagi ishchilarning haqiqatdagi soni tovar mahsulotining o'sish sur'atiga ko'paytirilib, so'ngra 100ga bo'linadi. Shu tariqa, hisoblangan ko'rsatkich ishchilarning joriy yildagi haqiqatdagi soni bilan taqqoslanadi. Olingan natija ishchilar soni bo'yicha nisbiy kamlik yoki ortiqchalikni ko'rsatadi. Nisbiy kamlik esa mehnat unumdorligi o'sganligidan dalolat beradi.

Mehnat unumdorligi vaqt birligi (soat, smena, oy, kvartal, yil) ichida ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarf qilingan vaqt birligi bilan o'lchanadi.

Mahsulot hajmini muttasil ko'paytirish va shu asosda xalqning turmush farovonligini oshirishdagi muhim omil - mehnat unumdorligini beto'xtov o'stirildir.

Mehnat unumdorligini oshirish yo'llari ko'p qirralidir. Bu ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish, yangi mashinalarni va texnologiyalarni joriy qilish, ishlayotgan dastgohlarni zamonaviylashtirish, dastgohlardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tarzda tashkil etishni yaxshilash, ish vaqtidagi yo'qotishlarni tugatish, ilg'or ishlab chiqarish tajribalaridan foydalanish, mehnatga haq to'lashni to'g'ri tashkil qilish va h.k.lar.

Mehnat unumdorligini hisoblashda quyidagi uch ko'rsatkichdan foydalanish mumkin:

1. Natural ko'rsatkichlar.
2. Shartli-natural ko'rsatkichlar.
3. Pul (qiymat) ko'rsatkichlari.

Natural ko'rsatkichlar bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan (tonna, metr, dona va h.k.) korxonalarda qo'llaniladi. Masalan, neft qazib chiqarish natural holda massa yoki hajm birliklarida, yalpi don hosili tonna yoki sentnerlarda, yengil avtomobil ishlab chiqarish donalarda o'lchanadi.

Shartli-natural ko'rsatkichlar turli xil mahsulotlarni yagona o'lchamga keltirishga asoslangan. Masalan, 15 ot-kuchi birligiga keltirib hisoblangan traktorlar. Qiymat ko'rsatkichlari har xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda qo'llaniladi. Qiymat ko'rsatkichini qo'llashda 2 shartni hisobga olish kerak: mahsulotga qo'yilgan baho va uning xilma-xilligi o'zgarasligi.

Mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda vaqt birligi davomida hosil qilingan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi. Bunda individual korxonalar va xalq xo'jaligi ko'lamidagi mehnat unumdorligi farqlanadi.

Ijtimoiy mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan har bir ishlovchi hisobiga hosil qilingan milliy daromad miqdori bilan o'lchanadi. Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligi darajasi tovar mahsuloti-ning hajmini ishlovchilarning soniga nisbati bilan aniqlanadi. Tahlil jarayonini chuqurlashtirish uchun bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik, kunlik va soatlik ish unumdorligi ham hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlar tovar mahsuloti hajmini mutanosib tarzda ishchilarning ro'yxatdagi soniga, hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishikunlariga va kishi-soatlariga nisbati tariqasida aniqlanadi.

10.3. Asosiy fondlarning tarkibini, holatini va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari

Korxonalarining asosiy fondlari ishlab chiqarishdagi o'z ahamiyatiga ko'ra 3 turkumga bo'linadi: - sanoat ishlab chiqarish fondlari; - boshqa tarmoqlarning ishlab chiqarish asosiy fondlari; - noishlab chiqarish asosiy

fondlari. Lekin asosiy fondlarning mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan roli bir xil emas. Shuning uchun ular 2 qismga bo'linadi: - aktiv (faol) asosiy fondlar; - passiv (nofaol) asosiy fondlar.

Aktiv fondlarga kuch beradigan mashinalar va asbob-uskunalar, ish mashinalari va asbob-uskunalar, o'tkazgich jihozlar, o'lchash va tartibga solish asboblari kiradi. Passiv qismiga esa binolar, inshootlar kiradi.

Asosiy fondlarning aktiv qismi ishlab chiqarish asbob-uskunalari deb atalib, ular mehnat vositalari sifatida mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashadilar. Asosiy fondlarning passiv qismi esa mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashmasa ham ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz olib borish imkoniyatini yaratadi. Shu bois asosiy fondlar faol qismining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati ham shuncha ko'p bo'ladi.

Asosiy fondlarning texnik holati qoniqarsiz darajada bo'lsa, asbob-uskunalarng bekor turib qolishiga, ayrim vaqtlarda esa halokatga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois ular texnik jihatdan yaxshi sozlangan holatda bo'lishi lozim. Asosiy fondlarni texnik jihatdan qoniqarli darajada ishlab turish joriy va kapital ta'mirlash orqali amalga oshiriladi.

Asosiy fondlarning texnik holatini belgilovchi umumiy ko'rsakichlardan biri - ularning eskirish koeffisientidir. Buni aniqlash uchun asosiy fondlarning eskirish summasi ularning boshlang'ich qiymatiga bo'linadi. Asosiy fondlardan uzluksiz ravishda foydalanish natijasida ularning eskirish darajasi oshib boradi. Shuning uchun ularni yangilash kerak. Asosiy fondlarni yangilash koeffisientini aniqlash uchun yangi kelgan asosiy fondlar summasini asosiy fondlarning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak.

Asosiy fondlarning chiqib ketishi koeffisientini hisoblash uchun esa chiqib ketgan asosiy fondlar summasini ularning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak. Asosiy fondlarning ishga yaroqlilik koeffisientini aniqlash mumkin. Uni aniqlash uchun birdan eskirish koeffisientini ayirish kerak, ya'ni $1 - Ek$.

Mahsulot ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish nafaqat asosiy fondlarning tarkibi, texnik holati, balki ulardan samarali foydalanishga ko'p jihatdan bog'liq. Asosiy fondlardan foydalanishning umumlashtiruvchi ko'rsatkichi fondan olinadigan samara hisoblanadi. U asosiy fondlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot chiqarilganligini ko'rsatadi. Masalan, korxonaning bir yilda ishlab chiqargan mahsulot hajmi 100 ming so'mni tashkil etsin, asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati 50 ming so'm, deylik. Demak, fondan olinadigan samara 2 so'mga teng. Fond samarasi quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$F_s = T_M : A_F ;$$

bunda:

F_s - fondan olinadigan samara;

T_M - tovar mahsulot hajmi;

A_F - asosiy fondlarning qiymati.

Fond samarasi ko'rsatkichining aksi fond sig'imi deb ataladi.

Mahsulot hajmi yoki fond samarasining o'zgarishiga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, umumiy fond samarasining o'zgarishiga 2 omil ta'sir etadi: mashina va asbob-uskunalar jami asosiy fondlar tarkibida tutgan salmog'ining o'zgarishi hamda mashina va asbob-uskunalardan olinadigan samaraning o'zgarishi va h.k. Bu va boshqa omillarning natija o'zgarishiga ta'siri (omilli tahlil) faqat boshqaruv hamda moliyaviy tahlilda aniqlanadi.

10.4. Sanoat korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlanishini va ulardan foydalanishni tahlil qilish usullari

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi o'z navbatida mehnat buyumlarining ortishiga olib keladi. Agar xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlarida (engil sanoat) moddiy xarajatlarning ishlab chiqarish xarajatlarida tutgan salmog'i 80 foizni tashkil etishini nazarda tutsak, u holda material sarfini kamaytirishning xalq xo'jaligida naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ko'ramiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tejamkorlik tartibini kuchaytirish, hamma turdagi resurslarni oqilona va tejab-tergab sarflash, resurslarni tejaydigan va chiqitsiz texnologiyaga o'tishni amalga oshirish, ishlab chiqarishning ikkilamchi resurslari va chiqitlaridan foydalanishni yaxshilash, ularni qayta ishlaydigan ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish, ikkilamchi xom ashyoni to'plashni, shu jumladan, aholidan to'plashni tashkil qilish kerak.

Moddiy-texnika ta'minotini bozor iqtisodiyotiga mos ravishda qayta qurish moddiy resurslaridan markazlashtirilgan tarzda foydalanish va iste'molchilarni mol yetkazib beruvchilarga birlashtirib qo'yishdan ishlab chiqarish vositalari bilan fondlar va naryadlarsiz, iste'molchilarning buyurtmasi bo'yicha, shartnoma narxlaridan foydalangan holda, xaridor manfaatini ko'zlab, ish yuzasidan sherik tanlash orqali erkin oldi-sotdi shaklidagi savdo qilishga o'tish natijasida ishlab chiqaruvchining o'z amrini o'tkazishini va tanho huquqqa (monopoliya) ega bo'lishni bartaraf etib, rivojlangan bozorning paydo bo'lishiga olib keldi.

Korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti holatini tahlil qilish cheklangan doirada olib boriladi, chunki yillik hisobotda ta'minot holati to'g'risida ma'lumotlar juda kam beriladi. Shu bois ta'minot holatini chuqur va har tomonlama tahlil qilish uchun korxonaning ta'minot bo'limi va omborxonaga ma'lumotlariga murojaat qilish kerak bo'ladi. Ana shu ma'lumotlarga asoslangan holda materiallar guruhi bo'yicha keltirilishi va biznes-rejaning bajarilishini aniqlash mumkin.

Moddiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish darajasini ifodalovchi umumlashgan ko'rsatkich material qaytimi hisoblanadi. U moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi. Masalan, korxonaning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi 100 ming so'mni tashkil etsin, moddiy xarajatlari esa 70 ming so'm, deylik. Bunday holda material qaytimi 1.43 so'mga teng bo'ladi.

Material qaytimini quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin:

$$M_k = T_m : M_x$$

Bunda:

M_k - materiallar qaytimi;

T_m - tovar mahsuloti;

M_x - moddiy xarajatlar.

Material qaytimi ko'rsatkichining aksi material sig'imidir. U bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun necha tiyin moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkichlarning omilli tahlili boshqaruv tahlili fanida o'rganiladi.

10.5. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullarining asoslari

Mahsulot tannarxi korxonalar xo'jalik faoliyatini ifodalovchi sifat ko'rsatkichi bo'lib, korxonalar faoliyatining hamma tomonlarini, ya'ni ishlab chiqarish va moliyaviy tomonlarini aks ettiradi va ularning ish samaradorligini ko'rsatadi.

Mahsulot tannarxi deganda, mahsulot ishlab chiqarish, sotish va korxonaga moliyaviy faoliyati bo'yicha barcha xarajatlarning pul orqali ifodalanishi tushuniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot tannarxini tahlil qilishning ahamiyati turli xildagi mulkchilik shakllarida ish yuritayotgan korxonalar uchun beqiyosdir, zero, ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risida to'la ma'lumotlarga ega bo'lmasdan turib ishlab chiqarishni tashkil qilish va samarali boshqarish mumkin emas.

Mahsulot tannarxini arzonlashtirish jonli mehnat hamda buyumlashgan mehnatni tejashni aks ettiradi, foydaning ortishini ta'minlaydi, ulgurji va chakana narxlarni arzonlashtirish imkonini yaratadi.

Mahsulot tannarxini arzonlashtirishning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat: boshqaruv usullarini, ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil qilishni, xo'jalik hisobini takomillashtirish, ishlab chiqarish asosiy fondlaridan foydalanishni yaxshilash, moddiy resurslardan tejab-tergab foydalanish, ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytirish, xo'jasizlikka qarshi kurashish kabilar.

Mahsulot tannarxini tahlil qilishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: korxonada xo'jalik faoliyati davomida yuzaga keladigan xarajatlar tarkibini aniqlash, mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlarning reja va o'tgan yilgi xarajatlarga nisbatan bo'lgan tejam yoki o'rtacha xarajatlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, mahsulot ishlab chiqarish jarayonida material va mehnat resurslaridan to'g'ri foydalanish ustidan nazorat olib borish, bir so'mlik tovar mahsulotiga ketgan xarajatlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, mahsulot tannarxining xarajat unsurlari va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha tarkibini tahlil qilish, tannarxini arzonlashtirish rezervlarini aniqlash kabilar.

"Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi"¹ nizomga muvofiq hamma xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

-mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;

-ishlab chiqarish tannarxiga qo'shilmaydigan, ammo asosiy faoliyatdan olinadigan foydada hisobga olinadigan davr xarajatlariga qo'shiladigan xarajatlar;

-korxonada umumxo'jalik faoliyatidan olinadigan foyda yoki zararlarni hisobga oladigan, korxonada moliyaviy faoliyati bo'yicha xarajatlar;

-soliq to'lagunga qadar foyda yoki zarar hisob-kitobida hisobga olinadigan tasodifiy zararlar.

Shunday qilib, xarajat moddalari quyidagicha guruhlanadi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi:

a) to'g'ri va egri material xarajatlari;

b) to'g'ri va egri mehnat xarajatlari;

v) ishlab chiqarish ahamiyatidagi ustama xarajatlar qo'shilgan holda boshqa to'g'ri va egri xarajatlar.

2. Davr xarajatlari:

a) sotish bo'yicha xarajatlar;

b) ma'muriy xarajatlar;

v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar:

a) foizlar bo'yicha xarajatlar;

b) chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs farqlari;

v) qimmatli qog'ozlarga sarflangan mablag'larni qayta baholash;

g) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

4. Tasodifiy zararlar.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish yoki qayta ishlash jarayonida ishlatiladigan tabiat resurslari, xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari, hamda ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladigan xarajatlar o'zlarining iqtisodiy mazmuniga muvofiq quyidagi xarajat unsurlariga bo'linadi:

1. Ishlab chiqarish material xarajatlar (qaytariladigan chiqindilar qiymati chiqarib tashlangan holda).

2. Ishlab chiqarish xarakteridagi mehnatga haq to'lash xarajatlari.

3. Ishlab chiqarishga taalluqli ijtimoiy sug'urta ajratmalari.

4. Ishlab chiqarish ahamiyatidagi asosiy fondlar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

5. Ishlab chiqarish ahamiyatidagi boshqa xarajatlar.

Mahsulot tannarxini tahlil qilish jarayonida bir so'mlik tovar mahsulotiga ketgan xarajat ko'rsatkichini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. U ishlab chiqarish tannarxini tovar mahsuloti hajmiga nisbati tariqasida aniqlanadi. Masalan, tovar mahsulotining qiymati 100 mln. so'mni tashkil etsa, mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi 80 mln. so'm bo'lsa, u holda tovar mahsulotining har so'miga qilingan xarajat 80 tiyin (80::100)ga, yalpi foyda esa 20 tiyinga teng bo'ladi. Demak, bu ko'rsatkichda foyda bilan ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi bog'liqlikni yaqqol ko'rsatishimiz mumkin. Ushbu ko'rsatkichni va mahsulot tannarxi bilan bog'liq boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning hisob-kitobi boshqaruv tahlili fanida batafsil beriladi.

10.6. Moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida iqtisodiy dastaklardan keng ko'lamda foydalaniladi. Bularga foyda, baho rentabellik ko'rsatkichlari, soliq, kredit, foiz kabilar kiradi. Ularni ichida

foйда korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini ifodalovchi eng muhim mezonidir.

Erkin iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi bois har bir xo'jalik yurituvchi subyekt ko'proq foyda olishga intiladi. Binobarin, foyda miqdorida jamiyatning korxonaga jamoasining va har bir xodimning manfaatlari o'z ifodasini topadi. Shu bois foyda iqtisodiy kategoriya bo'lib u o'zida ishlab chiqarish va taqsimot orqali tovar - pul munosabatlarini aks ettiradi. Xo'jalik yurituvchi subyektning olgan foydasi qancha ko'p bo'lsa, har bir xodimni shuncha ko'p rag'batlantirishga, korxonani har tomonlama kengaytirishga, takror ishlab chiqarish fondlari mablag'ini ko'paytirishga imkoniyati tug'iladi. Bundan jamiyat ham manfaatdor, zero korxonaning olgan foydasi qancha ko'p bo'lsa foydadan davlat byudjetiga to'lanadigan soliq ham shuncha ko'p bo'ladi. Shu bois erkin iqtisodiyot sharoitida foyda olishning axamiyati beqiyos darajada oshganligini ko'rishimiz mumkin. Iqtisodiyotimizning barcha sohalaridagi o'sish sur'atlari o'z navbatida foyda hajmini ham barqaror tarzda ko'payishiga olib keldi. Masalan, 2003 yili milliy iqtisodiyotimiz bo'yicha jami olingan foyda miqdori 726,7 mlrd so'mni, 2002 yilga nisbatan o'sish sur'ati 103,4 % tashkil etdi. Jumladan, uning o'sish sur'ati sanoatda 104,7 % ni, transportda 95,3 %ni, aloqada 112,8 % ni, qurilishda 103,9 %ni, savdo va umumiy ovqatlanishda 110,0 % ni moddiy - texnik ta'minotida 34,0 % ni, uy - joy xo'jaligida 128,8 % ni tashkil etdi¹.

Moliyaviy natija-korxonaga faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanadigan yakunidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyatini belgilovchi asosiy mezon - sof foyda hisoblanadi. Sof foyda miqdorini aniqlash uchun quyidagi oraliq foyda ko'rsatkichlarini aniqlash kerak:

1. Yalpi foyda = Sof tushum - sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

2. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan kelgan foyda = yalpi foyda - davr xarajatlari ± asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromad (xarajat).

3. Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda = asosiy faoliyatdan olingan foyda + olingan dividendlar + boshqa olingan dividendlar ± olingan va berilgan qarzlar bo'yicha foizlar ± boshqa olingan va to'langan foizlar ± valyuta kursi farqi ± moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromad (xarajat).

¹ Статическое обозрение Республики Узбекистан за 2003 год Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике - Т 2004

4. Soliq to'lagunga qadar foyda = umum xo'jalik faoliyatidan kelgan foyda ±

favquloddagi foyda (zarar).

5. Sof foyda (zarar) = soliq to'lagunga qadar foyda - foydadan soliq boshqa soliqlar va ajratmalar.

Ushbu foyda ko'rsatkichlarining omilli tahlili moliyaviy tahlil fanida batafsil o'tiladi.

Foydaning mutlaq miqdori korxonalarining xo'jalik yuritish borasidagi samaradorlik darajasini har tomonlama belgilamaydi. Shuning uchun nisbiy ko'rsatkichlarni aniqlash kerak. Bu ko'rsatkich - rentabellik ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Rentabellik ko'rsatkichi jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir ayrim korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichda kengaytirilgan ishlab chiqarishni, umumdavlat ehtiyojlarini qondirishni, xalqning ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash maqsadida mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish uchun sarflanadigan jonli va buyumlashgan mehnat tejimini pul shaklida ifodalanishini va qo'shimcha mahsulotning massasi o'z ifodasini topadi. Bundan ko'rinib turibdiki, rentabellik juda muhim iqtisodiy ko'rsatkich ekan.

Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo'shiladigan va moliyaviy natijalarning tarkib topishi haqidagi nizomga muvofiq quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya qilingan. Bularga: jami aktivlar (mulk) rentabelligi, sotilgan mahsulot rentabelligi, xususiy (o'z) kapitalning rentabelligi va aktsiyaning rentabelligi. Shu bilan bir qatorda yana bir qancha rentabellik ko'rsatkichlarini aniqlash usullarini ko'rsatish mumkin. Quyida rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblash usullarini havola etamiz:

1. Jami aktivlarning rentabelligi korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. Ushbu rentabellik darajasining me'yori (normasi) 5 foizdan 10 foizgacha bo'lishi kerak. Mulk rentabelligi darajasi - korxonaning bir so'mlik mulkidan necha so'm foyda olinganligini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkich korxonalar o'rtasidagi raqobat kurashida indikatorlik vazifasini o'taydi. Raqobatbardoshlik darajasi tahlil qilinayotgan korxonaning jami aktivlarining rentabellik darajasi o'rtacha tarmoqdagi koeffitsenti bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Jami aktivlarning rentabellik darajasi quyidagi formula orqali sof foyda summasini (SF) jami aktivlarning o'rtacha miqdori (JAS) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$\text{JAR} = \text{SF} \times 100:\text{JAS}$$

2. Sotilgan mahsulot rentabelligi (SMR) sotilgan mahsulot birligiga foyda ulushini, ya'ni sotilgan mahsulotning samaradorlik darajasini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha yalpi foyda summasini (YaF) mahsulot sotishdan tushgan sof tushumga (ST) nisbati tariqasida aniqlanadi

$$\text{SMR} = \text{YaF} \times 100:\text{ST}$$

3. Xususiy (o'z) sarmoyasi rentabelligi (XSR) korxonaning o'z kapitalidan foydalanish samaradorlik darajasini ko'rsatadi, ya'ni korxonaning o'z sarmoyasi o'rtacha yillik summasining bir pul birligidan qancha pul birligiga teng sof foyda olinganligini ko'rsatadi. U quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\text{XSR} = \text{SF} \times 100:\text{XS}$$

bunda:

XSR - o'z sarmoyasining rentabelligi;

SF - sof foyda;

XS - o'z sarmoyasining miqdori.

Ta'kidlash joizki, rentabellik bu o'ta keng qamrovli teran tushuncha bo'lgani bois uning holati va undan foydalanish darajasi to'g'risida to'liq va mukammal xulosa chiqarish uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish kerak. Shu bois Rossiya Federatsiyasi va O'zbekiston Respublikasining vakolatli idoralarining rasmiy jihatdan qabul qilingan hujjatlariga asosan rentabellik ko'rsatkichlar tizimi va ularni hisoblash usullarini qisqacha ko'rib o'tamiz. Iqtisodiy adabiyotlarni chuqur o'rganish natijasida iqtisodchi olimlar o'rtasida ushbu masala yuzasidan hamfikrlik yo'qligini ta'kidlash kerak. Masalan, O'zbekiston Respublikasi korxonalar bankrotligi va sanatsiya masalalari bo'yicha hukumat hay'ati tomonidan 17 aprel 1997 yilda tasdiqlangan "Moliyaviy tahlil bo'yicha uslubiy tavsiyalar"da quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya etilgan: sotilgan mahsulotni rentabelligi, asosiy vositalarni rentabelligi, xususiy kapitalni rentabelligi, permanent kapitalni rentabelligi, jami kapitalni rentabellik koeffitsenti.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi iqtisodiy nochor korxonalar ishi Qo'mitasi tomonidan 10 dekabr 1997 yilda tasdiqlangan "Qishloq xo'jaligi korxonalarini moliyaviy tahlil qilish bo'yicha tavsiyalari" va "Qishloq xo'jaligi korxonalarini iqtisodiy nochorligini e'tirof etishni vaqtincha tartibi"da rentabellik darajasini baholash uchun faqat ikki ko'rsatkich tavsiya etilgan: mahsulot rentabelligi va aktivlar rentabelligi. Rossiya iqtisodiy tahlil

fanining ko'zga ko'ringan yirik namoyondalari M I Bakanov, A. D Sheremet, L. I. Kravchenko va boshqalarning moliya tahlil bo'yicha chop etilgan qator darsliklarini, o'quv qo'llanmalarini, risolalarini va ilmiy maqolalarini e'tirof etish joiz. Xususan, A. D. Sheremet, E.V.Negashhev tomonidan moliyaviy tahlilga bag'ishlanib chop etilgan "Moliyaviy tahlil usuli" o'quv qo'llanmasida rentabellik ko'rsatkichlarini uchta guruhga umumlashtirishni tavsiya etganlar:

1. Kapital (aktivlar) rentabelligi;
2. Mahsulot rentabelligi.
3. Pul mablag'lari oqimi asosida hisoblangan rentabellik ko'rsatkichlari.

O'zbekistonda ham iqtisodiy tahlilga va uning ayrim sohalariga bag'ishlangan adabiyotlar, o'quv va amaliy qo'llanmalar, risolalar, ilmiy maqolalar chop etilgan. Bular jumlasiga E.A.Akromov, Yo.Abdullayev, I.T.Abdukarimov, I.O.Voljin, E.Ergeshev, A.Ibrohimov, B.I Isroilov, S.Najbidinov, M.Q.Pardayev, M.M.To'laxo'jayeva, V.V.Ergashboev, N.Xasanov kabilarning ishlarini misol keltirish mumkin.

Bevosita korxonalarining moliyaviy holatiga bag'ishlagan adabiyotlarda rentabellik ko'rsatkichlarining tahliliga ko'p e'tibor berilgan nufuzli ishlardan biri E.A.Akromov tomonidan chop etilgan "Korxonalarining moliyaviy holatini tahlili" o'quv qo'llanmani e'tirof etish joiz. Ushbu ishda muallif rentabellik ko'rsatkichlarini ikki tizimli ko'rsatkichlarga umumlashtirishni tavsiya etgan:

I. Umumiy rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) jami aktivlarning rentabelligi;
- 2) ishlab chiqarish fondlarining rentabelligi;
- 3) korxonaning joriy xarajatlari rentabelligi;
- 4) sotilgan mahsulot rentabelligi.

II. Qo'shimcha rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) xususiy (o'z) kapitalning rentabelligi;
- 2) qarzga olingan kapitalning rentabelligi;
- 3) asosiy kapitalning rentabelligi;
- 4) aylanma kapitalning rentabelligi;
- 5) permament (investitsiya) kapitalning rentabelligi.

Moliyaviy tahlilga bag'ishlangan adabiyotlar ichida rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilishga alohida e'tibor berilgan tadqiqotlar qatoriga I.T.Abdukarimov, I.O.Voljin va V.V.Ergashboyev, M.Q.Pardayevlarni ishlarini kiritish mumkin. Xususan, I.T.Abdukarimov tomonidan chop

etilgan "Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari" nomli risolada quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya etilgan: mahsulotni sotish rentabelligi, asosiy sarmoya rentabelligi, o'z sarmoya rentabelligi, xarajatlar rentabelligi.

Voljin I.O., Ergashboyev V.V. lar "Moliyaviy tahlil" nomli uslubiy qo'llanmada quyidagi 12ta rentabellik ko'rsatkichlarini tavsiya etadilar: xarajatlar rentabelligi, sotish rentabelligi, asosiy faoliyat rentabelligi, jami aktivlar rentabelligi, xususiy (o'z) kapital rentabelligi, asosiy kapital rentabelligi, permanent kapitalning rentabelligi, aylanma kapitalning rentabelligi, qarzga olingan kapitalning rentabelligi, soliq kesimi, real asosiy kapitalning rentabelligi, sarmoyalangan (investitsiya) kapitalni rentabelligi.

Shunday qilib yuqorida tavsiya etilgan rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Korxonaning rentabellik darajasiga baho berish yo'nalishlari xususida olimlar o'rtasida turli qarashlar mavjud. Bir guruh olimlar, jumladan, M. I. Bakanov, A. D. Sheremet, E. V. Negashev kabilar o'z tavsiyalarida korxonaning jami moliyaviy resurslaridan samarali foydalanishga asosiy e'tiborni qaratganlar. Ikkinchi guruh olimlar va mutaxassislar I.O.Voljin, V.V.Ergashboyev va boshqalar moliyaviy resurslarning ayrim qismlaridan samarali foydalanish xususida o'z tavsiyalarini berganlar.

2. Rentabellik ko'rsatkichlari tizimini shakllantirish borasida turlicha yondashishlarni mavjudligi.

Masalan, tavsiya etilgan rentabellik ko'rsatkichlarining soni - 2 tadan 12 tagacha.

3. Rentabellik darajasini hisoblashda asos qilib olingan ko'rsatkichlarni, ya'ni foyda turlarini: yalpi foyda, umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda, asosiy faoliyatdan kelgan foyda, soliq to'lagunga qadar foyda, sof foydalarni asoslanmagan holda qo'llash. Tavsiya etilgan aksariyat rentabellik ko'rsatkichlari sof foyda asosida aniqlanadi.

4. Rentabellik ko'rsatkichlari tizimiga unga bevosita aloqasi bo'lmagan ko'rsatkichlarni kiritilishi.

Masalan, soliq kesimi kabilar.

5. Yuqorida keltirilgan adabiyotlarning birtortasida ham rentabellik ko'rsatkichlari iqtisodiy mazmuni bo'yicha tizim sifatida tavsiflanmagan. Ko'rsatkichlar haqida to'g'ri xulosa chiqarish uchun, eng avvalo, ularni ilmiy asoslangan holda tasniflash kerak. Xususan, rentabellik ko'rsatkichlari bir qator belgilari bilan tavsiflanadi.

10.7. Sanoat korxonalarining moliyaviy faoliyatini tahlil qilish usullarining asoslari

Korxonada moliyaviy holatini tahlil qilishning asosiy vazifasi quyidagilarni baholash hisoblanadi:

- buxgalteriya balansi va mulkiy holat ko'rsatkichlari tuzilmasi;
- asosiy vositalar ahvoli, ta'minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- aylanma mablag'lar ahvoli, ta'minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- moliyaviy barqarorlik;
- likvidlilik va to'lov qobiliyati;
- ishga doir faollik.

Korxonada moliyaviy holatini buxgalteriya balansi asosida dastlabki baholash hisobot yili oxiriga bo'lgan balans moddalarini yil boshiga bo'lgan ma'lumotlar bilan taqqoslash yo'li orqali amalga oshiriladi. Balansni tahlil qilishda uning tuzilmasi aniqlanadi va korxonada mablag'lari hamda ularning manbalari tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar o'rganiladi, mablag'larni qanchalik to'g'ri joylashtirilganligi aniqlanadi va korxonada moliyaviy holatiga dastlabki baho beriladi. Xususan, balans tuzilmasini tahlil qilishda uzoq muddatli va joriy aktivlar, o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lar o'rtasidagi nisbat, debitorlik va kreditorlik qarzlarning o'zgarishini, uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlar va qarzlardan qanchalik to'g'ri foydalanilayotganligi kabilari o'rganiladi, bu o'zgarishlarga dastlabki baho beriladi. Masalan, korxonaning moliyaviy holati barqaror bo'lishi uchun uning o'z mablag'larining hajmi qarzga olingan mablag'lar hajmidan ko'p bo'lishi kerak. Korxonada moliyaviy holatini tahlil qilish jarayonida ayniqsa, uning likvidligi va to'lovga layoqatliligini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonada balansining likvidligi deganda, balansdagi likvid mablag'larning balansida ko'rsatilgan majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Aktivlarning likvidligi - balans likvidligining aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarning pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi. Ushbu ko'rsatkichlar korxonaning bankrotlik holatiga tushish va sinish xavfidan saqlanish maqsadida qo'llaniladi.

Korxonaning to'lov qobiliyati eng muhim ko'rsatkich hisoblanib, u korxonada moliyaviy holatining barqarorligini ifodalaydi. To'lov qobiliyati korxonaning o'z aylanma mablag'larining saqlanuvchanligi, tez pulga aylanadigan (likvid) aylanma aktivlarning holatiga, ulardan samarali foydalanishiga bog'liq.

Bularga quyidagilar kiradi.

1. Joriy (umumiy) likvidlik koeffitsienti. U aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. Joriy likvidlik koeffitsienti joriy aktivlar summasini (balans aktivi 2-bo'limi yakuni) joriy majburiyatlarga bo'lish (balans passivi 2-bo'limi yakuni) undan uzoq muddatli majburiyatlarni ayirish orqali hisoblaniladi. Ushbu koeffitsientning ahamiyati 2dan kam va 3dan yuqori bo'lmasligi kerak.

2. Oraliq (muddatli) likvidlik koeffitsienti. U joriy majburiyatlardagi pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlar ulushini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlariga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Ushbu koeffitsientning ahamiyati 0,7 dan kam va 2 dan ko'p bo'lishi kerak emas. Bu ko'rsatkich kredit berishda banklarni qiziqtiradi.

3. Mutlaq likvidlik koeffitsienti. Bu ko'rsatkich pul mablag'larining qisqa muddatli majburiyatlardagi ulushini tavsiflaydi va pul mablag'larining joriy majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati 0,2 dan kam va 0,7 dan ko'p bo'lmasligi kerak.

Moliyaviy barqaror korxonada, korxonada aktivlariga (asosiy fondlar, nomoddiy aktivlar, aylanma mablag'lar) qo'yilgan mablag'larni o'z mablag'lari hisobiga qoplaydigan, muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari yo'l qo'ymaydigan hamda o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajaradigan korxonada tushuniladi. Moliyaviy barqarorlik koeffitsientlarining ahamiyati asosan kreditorlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi, zero, ular orqali korxonaning chet el sarmoyalari qaramlik darajasini, moliyaviy holati barqarorligini, bankrot bo'lish ehtimolini hamda investitsiya siyosatini yurgizish vaziyatlarini aniqlash mumkin.

Moliyaviy barqarorlik o'z vaqar mablag'lari nisbati bilan aniqlanib, qator ko'rsatkichlar yordamida hisoblanadi. Ularga mustaqillik, moliyaviy qaramlik va moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari kiradi.

Mustaqillik koeffitsienti. Ushbu ko'rsatkich korxonada mablag'larining qarzi mablag'lariga qaram emasligini tavsiflaydi. U o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasiga aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkichning ahamiyati 0,5 dan kam bo'lmasligi kerak. Binobarin, mazkur ko'rsatkichning o'sishi moliyaviy mustaqillikning ortishi va moliyaviy qiyinchiliklar xavfining kamayishini ko'rsatadi.

Moliyaviy qaramlik koeffitsienti. Ushbu ko'rsatkich korxonada o'z mablag'larining bir so'miga qancha xo'jalik mablag'lari to'g'ri kelishini

ko'rsatadi va xo'jalik mablag'larining o'z sarmoyasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ushbu koeffitsientning ahamiyati 2 dan kam bo'lmisligi kerak.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti. U o'z mablag'larining qarz mablag'lariga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati birdan kam bo'lmisligi kerak.

O'z mablag'larining qarz mablag'laridan ortiqligi korxonada moliyaviy barqarorlikning yetarlicha zaxirasiga ega ekanligini hamda tashqi moliyaviy manbalaridan nisbatan holi ekanligini ko'rsatadi.

Korxonaning moliyaviy holatini baholashda uning ishchanlik faolligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular qatoriga aylanma mablag'larni aylanish, debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanish ko'rsatkichlari kiradi. Ma'lumki, aylanma mablag'lar ishlab chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz ta'minlaydi. Ular ketma-ket ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini o'tab, o'z shaklini o'zgartirib boradi. Pul shakli ishlab chiqarish shakli bilan, ishlab chiqarish tovar shakli bilan va tovar shakli pul shakliga aylanadi. Ana bu aylanma mablag'larning uzluksiz harakati aylanma mablag'larning doiraviy aylanishi deb ataladi. Aylanma mablag'larning ishlab chiqarish davri qancha qisqa bo'lsa, ularning aylanish tezligi shuncha tez bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishga 100 mln. so'm aylanma mablag'lar jalb etilgan bo'lsin. Agar ular bir yilda 3 marta aylansa, mahsulot ishlab chiqarish 300 mln. so'mni tashkil etadi. Endi ishlab chiqarish davrini jadallashtirish tufayli bu aylanma mablag'lar 4 marta aylansa, u holda mahsulot ishlab chiqarish 400 mln. so'mni tashkil etadi. Aylanma mablag'larning aylanish ko'rsatkichlari bir qancha. Ularning eng asosiylari quyidagilar:

1. Jami aktivlarning aylanish koeffitsienti. U sof tushumni korxonada xo'jalik mablag'larining umumiy summasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ushbu koeffitsient hisobot davrida aktivlar necha marta aylanganligini yoki bir so'mlik aktivlarga necha so'mlik sotilgan mahsulot to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Uni yuqori darajada ishlab turish kerak, zero, uning kamayishi foyda ko'rsatkichiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2. Aylanma mablag'larning aylanish kuni. Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatini 360ga ko'paytirib, mahsulot sotilishidan tushgan sof tushumga bo'lish kerak. Agar aylanma mablag'larning aylanish kuni sekinlashsa, aylanmaga qo'shimcha tarzda mablag' jalb etish kerak bo'ladi. Agarda tezlashsa, u holda aylanmadagi mablag'lar bo'shatiladi. Bo'shatilgan yoki aylanmaga qo'shimcha jalb etiladigan mablag'larning summasini aniqlash uchun avval bir kunlik

aylanma hajmini aniqlash kerak. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

Bir kunlik sotish hajmi = sof tushum : 360 = 7030 : 360 = 19,5 ming so'm. Shundan so'ng uni aylanma mablag'lar aylanish kunining sekinlashgan yoki tezlashgan miqdoriga ko'paytirish kerak. Masalan, aylanma mablag'larni aylanish kuni 5 kunga sekinlashgan, deylik. Ana shu farqni bir kunlik sotish hajmiga ko'paytiriladi $(5 \times 19,5) = 97,5$ ming so'm. Demak, aylanmaga qo'shimcha tarzda 97,5 ming so'mlik mablag' jalb etish kerak.

3. Qarz mablag'larining aylanish kuni. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$QMAK = QMS \times K : ST;$$

bunda:

QMS - qarz mablag'larining yillik o'rtacha so'mmasi;

K - davrdagi kunlar soni (qoidaga ko'ra 1 yilda - 360 kun);

ST - mahsulotni sotishdan tushgan sof tushum.

Korxonalar moliyaviy holatining tahlili jarayonida debitor va kreditor qarzlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi, zero, muddati o'tgan ushbu qarzlarning mavjudligi o'z navbatida moliya resurslarini qayta taqsimlashga, xo'jalik hisobi tamoyillarini buzishga olib keladi.

Debitor qarzlari deganda aynan tahlil qilinayotgan korxonalar aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Kreditor qarzlari deganda esa o'zga korxonalar aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi. Ko'pgina korxonalar moliyaviy holatini yomonlashuvi omillaridan biri - katta summadagi muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning hosil bo'lishidir.

Shu bois O'zbekiston Respublikasi hukumati va Prezident I. Karimov debitorlik va kreditorlik qarzlarning paydo bo'lishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatish zarurligini ko'p marotaba ta'kidlagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.08.1999 yildagi PF-2340 sonli farmonining birinchi bandiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.05.1995 yildagi PF-1154 sonli farmoniga o'zgartirishlar to'g'risida "Xalq xo'jaligida hisob-kitoblarning o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida 90 kundan ortgan qarzдорlik muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzi hisoblansin, deb belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 150-moddasiga ko'ra, qarzдорlik bo'yicha da'vo muddati uch yilni tashkil qiladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu bobni o'rganish natijasida talabalar korxonalarining xo'jalik va moliyaviy faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillarini, korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslarini bilishlari zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonalarining xo'jalik faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillari.
2. Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari.
3. Korxonalarining ishchi kuchi bilan ta'minlanganligini tahlil qilish usullarining asoslari.
4. Mehnat unumdorligini tahlil qilish usullarining asoslari.
5. Asosiy fondlarning tarkibini tahlil qilish usullarining asoslari.
6. Asosiy fondlarning texnik holatini tahlil qilish usullarining asoslari.
7. Asosiy fondlardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullarining asoslari.
8. Moddiy resurslardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullarining asoslari.
9. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullarining asoslari.
10. Foyda ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari.
11. Rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari.
12. Korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish usullarining asoslari.
13. Moliyaviy koeffitsentlarni tahlil qilish usullarining asoslari.
14. Korxonalarining ishchanlik faolligini tahlil qilish usullarining asoslari.

Asosiy adabiyotlar

1. Анализ финансовой отчетности. Учебное пособие. Под. ред. О.В. Ефимовой; М.В.Мельник. - М.: "Омега- Л", 2004.
2. Ковалев В.В. Финансовый учет и анализ: концептуальные основы. М.: Финансы статистика. 2004.
3. Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности. - М.: "Инфар-М", 2005.
4. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М., "Финансы и статистика", 2003.
5. www.uza.uz - (Национальная Информационная агентство)

6. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)
7. www.msu.ru - (МГУ)
8. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)

**"Iqtisodiy tahlil nazariyasi" fanidan "Korxonada mahsulot ishlab
chiqarishni oshirish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash usuli"
mavzusi bo'yicha "Rolli o'yinni o'tkazishdagi yangi pedagogik
texnologiya"**

KIRISH

O'tgan olamshumul, shukuxli va tarixan o'tgan qisqa davr mobaynida mustaqil Respublikamiz sobit qadamlar bosqichma - bosqich iqtisodiy islohatlarni amalga oshirib, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini asosini yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi hozirgi vaqtda tub islohotlar va ularni chuqurlashtirish, ya'ni sifat jihatdan mazmunan yangilash davrini boshdan kechirmoqda. Islohatning 3 bosqichida iqtisodiyotni erkinlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash evaziga uzluksiz iqtisodiy o'sishga erishishdek dolzarb vazifa qo'yilgan. Bu esa o'z navbatida talabalarni boshqaruv tahlili usullarini mukammal bilishlarini taqozo etadi. Zero, Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganlaridek "... iqtisodiy vaziyatni har tomonlama tahlil qilmay turib, jamiyatning sifat jihatidan yangi holatiga o'tib bo'lmaydi".

Bu esa o'z navbatida rejali iqtisodiyot sharoitida shakllangan boshqaruv tahlilining nazariy, uslubiy va amaliy jihatlari yangidan tadqiqot qilib, uni bugungi kun va yaqin buyuk kelajak talablariga moslashtirish muammosini keltirib chiqardi.

Boshqaruv tahlili korxonalarining xo'jalik faoliyatini nazorat va rahbarlik qilish, tijorat hisobini mustaxkamlash, korxonalar o'z - o'zini to'la mablag' bilan ta'minlash asosida eng zamonaviy xo'jalik mexanizmini vujudga keltirish, iqtisodiy tejamni o'tkazish, texnika taraqqiyotini yanada jadallashtirish, ilg'or xorijiy tajribalarni tarqatish, ish faoliyatida mavjud bo'lgan kamchiliklarga barxam berish, ayniqsa ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashda dastak sifatida qo'llaniladi. Shu bois ushbu mavzuni tahlil qilish usuli shakllanayotgan erkin iqtisodiyot sharoitida nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga molik. Xususan, boshqaruv tahlili fanini o'qitish ham yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan uzluksiz foydalanilgan xolda amalga oshirish bugungi va ertangi kun talabidir. O'quv jarayonida ularni qo'llash talabalarni maksimal faolligini oshirishi va eng muhimi mustaqil ishlashga, qat'iy fikrlashga undashi aniq.

ROLLI O'YINNING MAQSADI

Hozirgi kunda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash o'quv - uslubiy, ilmiy - tadqiqot va tarbiyaviy faoliyatimizning mazmunini va mohiyatini tashkil etadi. Shu bois talabalar egallagan nazariy bilimlari asosida amaliy harakatlar, muloqatlar, fikrlash orqali muayyan iqtisodiy vaziyatini to'g'ri baholab optimal boshqaruv qarorlarini qabul eta bilishlari kerak. Iqtisodiy tahlil fani bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishlarining eng samarali turi rolli o'yinlarni o'tkazish hisoblanadi.

Rolli o'yinning maqsadi - aynan olingan korxonaning boshqaruv hisoboti asosida uch guruh ishlab chiqarish resurslari (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari) omillaridan oqilona va samarali foydalanish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini (imkoniyatlarini) aniqlash va ularini xo'jalik aylanmasida yo'naltirish bo'yicha tegishli chora tadbirlar va tavsiyalar berishdir.

ROLLI O'YINNI O'TKAZISH UCHUN O'QUV XONASINI TAYYORLASH

Ushbu o'yinni o'tkazish uchun alohida o'quv xona ajratilishi yoki xona o'qitishning zamonaviy texnik vositalari bilan jihozlangan bo'lishi shart emas, faqat hisob - kitob ishlarini bajarish uchun kalkulyator bo'lsa bas. O'yin ishtirokchilari 5-6 talabadan iborat bo'lib, 2-3 guruhga bo'linadilar. Trener esa faqat o'yin ishtirokchilarining faoliyat jarayonini nazorat qilib turadi.

O'YINNI O'TKAZISH

Trener o'yinni va uni o'tkazish qoidalarini ishtirokchilar etiboriga xavola etgandan so'ng, o'rtaga qo'yilgan maqsadni tushuntiradi. Korxonada mavjud bo'lgan ichki xo'jalik rezervlari summasini aniqlash va ularni korxonaning xo'jalik aylanmasiga yo'naltirish uchun tegishli tavsiyalar berish.

O'YINNI O'TKAZISH TARTIBI

Har bir guruh tarkibida menejer va bosh hisobchi rahbarliga ostida 75-80 daqiqa ichida aynan olingan korxonaning boshqaruv hisobotini har tomonlama va tizimli tahlil qilib uning mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini (imkoniyatlar) aniqlash bo'yicha amaliy jihatga molik tavsiyalar berishlari kerak.

Har bir guruh amaliy tavsiyalar matnini tayyorlagandan so'ng ma'ruzachini tayinlash kerak. U esa 10 daqiqa ichida bajarilgan tahlil

natijalarini bayon etishi lozim. Guruhlarga berilgan vazifalarni oldindan to'g'ri variantli yechimi bo'lishi kerak. Shundan so'ng, guruhlar taqdim qilingan variantlar o'qituvchi tomonidan oldindan tayyorlab qo'yilgan to'g'ri yechimli variant bilan taqqoslab, guruhlar taqdim qilgan variantlardagi erishilgan yutuqlar va yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar aniqlanib, bildirilgan fikr - mulohazalar asosida variantlar matnini to'ldirish hamda uni takomillashtirish uchun imkoniyat yuzaga keladi.

Shunday qilib, rolli o'yining asosiy mohiyati har bir alohida vaziyatda vujudga kelgan muammoni real hayotda yaqinlashtirish asosida uni ijobiy hal qilishdir.

AXBOROT MANBALARI

- 1) Buxgalteriya balansi - 1-sonli shakl.
- 2) Korxonalar (birlashma)ning mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha hisoboti 1-P-sonli shakl.
- 3) Mehnat to'g'risida hisobot - 1-T-sonli shakl.
- 4) Asosiy vositalar harakati to'g'risida hisobot - 3-sonli shakl.
- 5) Mahsulot ishlab chiqarish va sotishga korxonalar sarf - xarajatlari to'g'risida hisobot - 5-S sonli shakl.

O'YINNI KETMA-KETLIGI

O'yin trener nazorati ostida o'tkaziladi. U guruhlarni tashkil etib har bir ishtirokchining o'ynaydigan rolini belgilaydi, o'yinning maqsadi, vazifalarini tushuntiradi va ishchi hujjatlarni taqdim etadi. So'ngra moliyaviy masalalar bo'yicha menedjer tahlil qilinadigan savollarni guruhlardagi o'yin ishtirokchilariga tarqatadi. Shundan so'ng ishbilarmonlik o'yinining har bir ishtirokchisi o'ziga yuklatilgan vazifani bajarishga kirishadi.

Trainer guruh a'zolari tomonidan tayinlangan ma'ruzachilarning hisobotini diqqat bilan tinglab, moliyaviy masalalar bo'yicha menejer bilan hamkorlikda o'tkazilgan o'yiniga yakun yasab guruhlarining va har bir ishtirokchisining bajargan ishini reyting tizimi asosida ballar bo'yicha baholaydilar. Har bir ishtirokchiga qo'yiladigan maksimal ball - 10 ballga teng. Bunda har bir ishtirokchining hisob - kitob ishlarini to'g'ri va aniq bajargani, bergan taklif va tavsiyalarini asoslanganligi, ma'ruzaning mazmuni, savollarga berilgan javoblarning bir biriga mantiqiy jihatdan bog'liqligini, yo'l qo'ygan grammatik xatolar, sarf qilingan vaqt va h.k.z. lar hisobga olinadi. Shu tariqa g'olib guruh va g'olib ishtirokchi aniqlanadi.

GURUHLAR QUIYIDAGI SAVOLLARNI YOZMA RAVISHDA YORITISHLARI KERAK

1. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan ko'zlangan asosiy maqsadi.

2. Rezervlar qanday turkumlanadi?

3. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash, axtarish nechta guruh ishlab chiqarish resurslari asosida amalga oshiriladi?

4. Mehnat omillari tarkibida qanday masalalar o'rganiladi?

5. Mehnat vositalari omillari tarkibida qanday masalalar o'rganiladi?

6. Mehnat predmetlari omillari tarkibida qanday masalalar o'rganiladi?

7. Mahsulotni ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha yig'ma (komlekt) rezerv summasi qanday aniqlanadi?

8. TO'LDIRISH UCHUN TAVSIYA QILINGAN JADVALLAR

1-jadval

Mehnat omillarini tahlili

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'tchov birligi	Haqiqatda o'tgan yili	Haqiqatda joriy yili
A	B	V	1	2
1	Ishchilarni ro'yhatdagi soni	kishi	4841	4813
2	Hamma ishchilar tomonidan 1 yilda ishlagan kishi kunlari	Ming	1112,5	1099,6
3	Hamma ishchilar tomonidan 1 yilda ishlagan kishi soatlari	Ming	8708,6	8466,5
4	Tovar mahsulotlari	Ming so'm	86396	87441

2-jadval

Mehnat vositalari omillarni tahlili

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'tchov birligi	Haqiqatda o'tgan yili	Haqiqatda joriy yili
A	B	V	1	2
1	Tovar mahsulotlari	Ming so'm	86396	87441
2	Ishlagan dastgoh-soatlar	Ming	233	221
3	Bir dastgoh-soatga to'g'ri keluvchi ish unumdorligi	So'm	?	?

Mehnat predmatlarini omillarni tahlili

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda joriy yili
A	B	V	1	2
1	Tovar maxsuloti	Ming so'm	86396	87441
2	Moddiy xarajatlar	Ming so'm	60177	65581
3	Tovar maxsulotiga ketgan material sarfi (material sig'imi)	So'm	?	?

4-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish boyicha yig'ma (komplekt) rezervlarni aniqlash

Tartib soni	Rezervlar nomi	Summa ming so'm	Jadvalga ilova
A	B	V	D
1.	Mehnat omillari	?	1
2.	Mehnat vositalari omillari	?	2
3.	Mehnat predmetlari omillari	?	3
4	Yig'ma (komplekt) rezerv	?	

IZOHLI LUG'AT

Aktivlarning likvidligi - balans likvidligining aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarni pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi.

Analiz - yunoncha «analyse» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish» degan ma'noni anglatadi yoki biror jarayonni o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari tadqiq qilish tushuniladi.

Balansning likvidligi - balansdagi likvid bo'lgan mablag'larning majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Boshqaruv tahlili - korxonada ma'muriyati, mulk egasi va mutaxassislari tomonidan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishga solish hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan tahlildir.

Boshqaruv tamoyillari - iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida.

Boshqaruv tizimi - boshqarishning maqsadlari, tarkibi, shakli va usullari majmuasi. U dinamik bo'lib, ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlar o'zgarishi bilan uning unsurlarini aniq mazmuni ham o'zgaradi.

Debitor qarzlari - aynan tahlil qilinayotgan korxonada aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Deduksiya - tadqiqot yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari o'tilishi tushuniladi.

Fikrlar hujumi usuli - biror bir muhim masalani, muammoni hal etish uchun tashkil qilingan bir qancha mutaxassislar va olimlardan iborat ijodiy guruhning g'oyalari majmuasidir.

Fond samarasi (qaytimi) - asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so'miga ishlab chiqariladigan mahsulot miqdoridir.

Fond sig'imi - bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymati.

Funksional qiymat tahlili (F.Q.T) - har bir bajariladigan funksiyani (asosiy, yordamchi va keraksiz) qiymat jihatdan baholab, mahsulotning (ish, xizmat) samaradorligini va sifatini oshirgan holda keraksiz (disfunksiya) funksiyalarni bartaraf etish evaziga ichki xo'jalik

rezervlarini axtarib topish va korxonaga aylantirishga (oborotiga) solishga qaratilgan tahlildir.

Hajm ko'rsatkichlari - yalpi, tovar, sotilgan, sof va me'yoriy sof mahsulotlar.

Ichki xo'jalik rezervlar(imkoniyatlari) - xo'jalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy ta'sir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy ta'sirini tugatish tushuniladi.

Induksiya - tadqiqotni yoki biror obyektning (hodisani, jarayonni) xususiylikdan umumiylik sari o'tilishi tushuniladi.

Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari - taqqoslash, guruhlashtirish, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indeks, dinamika, bartaraf etish, zanjirli bog'lanish, yetakchi bo'g'inni ajratib qo'yish, koeffitsientlar, foizlar, o'rtacha miqdorlar, qayta hisoblash, ko'rsatkichlarning bajarilish foizi va o'sish sur'atidagi farq, mutlaq farq kabilar.

Iqtisodiy-matematik usullar - integral, korrelyatsiya, regressiya, omillar tizimini determinlashgan modellarda aks ettirish, nazariy o'yin kabilar.

Istiqbol tahlili - korxonaning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish, sodir bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil.

Jami aktivlar rentabelligi (mulk rentabelligi) - korxonaning asosiy va aylantirish mablag'laridan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. U sof foydaning jami aktivlarni o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Joriy likvidlik koeffitsienti - aylantirish mablag'lariga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. U joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Kompleks tahlil - korxonaga faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilishdir.

Kreditor qarzlari - o'ziga korxonalarining aylantirish mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonaga aylantirishda qatnashishi tushuniladi.

Material sig'imi - bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha (necha tiyin) moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Materiallar samarasi - moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi.

Moliyaviy mustaqillik koeffisenti - u korxonaning o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Moliyaviy natija - korxonada faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanadigan yakunidir.

Moliyaviy tahlil - xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga qaratilgan tahlildir.

Muddatli likvidlik koeffisenti - pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlarga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mutlaq likvidlik koeffisenti - pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Mehnat omillari - korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat predmetlari omillari - korxonaning xom ashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligini hamda ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat vositalari omillari - korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi, tarkibi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Metod(usul) - yunon tilidan olingan bo'lib, tabiat hamda jamiyatda sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarni o'rganish va bilish usulidir. Muayyan fanning predmetini o'rganish usuli.

Metodologiya(uslubiyat) - muayyan fanning predmetini o'rgatish usuli, unda qo'llaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi.

Omillar - u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar tushuniladi.

Omili tahlil - natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir doirasini hisoblash usullari majmuasini o'zida ifoda ettirgan tahlildir.

Operatsion foyda(asosiy faoliyati foydasi) - yalpi foydadan davr xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar chegirilishi va asosiy faoliyatdan boshqa daromadalar qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan foyda.

Qayta hisoblash usuli - nataja o'zgarishiga bitta yoki ikkita omil ta'sir ko'rsatganda qo'llaniladigan usul.

Rentabellik - jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Retrospektiv(joriy) tahlil - hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar hamda hisobdan tashqari axborot manbalariga asosan o'tkaziladigan tahlil.

Sabab - keng ko'lamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qo'llanilib, kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar deyiladi.

Sintez - yunoncha «synthisie» so'zidan olinib, umumlashtirish degan ma'noni bildiradi yoki biror obyektни (hodisani, jarayonni) o'rganishda xususiylikdan umumiylik sari tadqiq tushuniladi.

Sof foyda - soliq to'lagunga qadar foydadan daromad (foyda) solig'i va foydadan boshqa soliqlar va yig'implarni chegirilishi orqali aniqlangan foyda.

Sof mahsulot - tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy vositalar va nomoddiy faollarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq.

Soliq to'lagunga qadar foyda - umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga favquloddagi foydani qo'shilishi va favquloddagi zararni chegirish orqali hosil bo'lgan foyda.

Sotilgan mahsulot - tovarlar iste'molchilarga jo'natilib uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob - kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi.

Tovar mahsuloti - barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

Texnik-iqtisodiy tahlil - kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilining birikishi asosida hosil bo'lgan tahlil.

Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda(hisobot foydasi) -

operatsion foydaga moliyaviy faoliyatning daromadlarini qo'shilishi va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar chegirilishi orqali hosil bo'lgan foyda.

Yalpi foyda - mahsulotni sotishdan tushgan daromadni tavsiflaydi va sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Yalpi ijtimoiy mahsulot - moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishini umumlishtiruvchi ko'rsatkichlar.

Yalpi mahsulot - tarkibiga tovar mahsuloti qo'shuv tugallanmagan ishlab chiqarishning qoldig'i qo'shuv korxonaning o'zida tayyorlangan yarim - fabrikatlar va asbob - uskunalar kiradi.

Zanjirli almashtirish usuli - natija o'zgarishiga uchta va undan ko'p omillar ta'sir ko'rsatsa, ular o'rtasidagi bog'liqlik funksional bo'lganda qo'llaniladigan usul.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Vazirlar mahkamasining qarorlari, Prezident farmonlari, qarorlari, farmoyishlari va I.A. Karimov asarlari.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.. "Ўзбекистон". 2003 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси "Корхоналар тўғрисида" Қонуни. 1993 йил 7 май.

3. Ўзбекистон Республикаси "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида" Қонуни. 1993 йил 7 май.

4. Ўзбекистон Республикаси "Аудиторлик фаолияти тўғрисида" Қонуни. (янги таҳрири) 2000 йил 26 май.

5. Ўзбекистон Республикаси "Давлат статистикаси тўғрисида" қонуни. 2002 йил 12 декабрь.

6. Ўзбекистон Республикаси "Банкротлик тўғрисида" қонуни. (янги таҳрири) 2003 йил 24 апрел.

7. Ўзбекистон Республикаси "Меҳнат кодекси" Қонуни. 1995 йил 21 декабрь.

8. Ўзбекистон Республикаси "Солиқ кодекси" Қонуни. 1997 йил 24 апрел (кейинги ўзгартиришлар инobatга олинган).

9. Ўзбекистон Республикаси "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида" қонуни. 1996 йил 30 август.

10. Ўзбекистон Республикаси "Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси тўғрисида" Қонуни. 1997 йил 27 апрел.

11. Ўзбекистон Республикаси "Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида" Қонуни. 1997 йил 25 декабр.

12. Ўзбекистон Республикаси "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида" Қонуни. 2000 йил 25 май.

13. Ўзбекистон Республикаси "Хусусий корхоналар тўғрисида" Қонуни. 2003 йил 11 декабр.

14. Ўзбекистон Республикаси "Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида" Қонуни. 2000 йил 26 май.

15. "Хусусий тадбиркорлик субъектлари, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида". 2003 йил 30 август № ПФ-3305.

16. "Корхона ва ташкилот раҳбарларининг халқ хўжалигидаги ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказиш учун жавобгарликларини ошириш борасида чора-тадбирлари тўғрисида" 1995 йил 12 май. "ПФ 1154, 1999 йил 19 июл.

17. "Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий эҳтиётчилик янада эркинлаштириш соҳасидаги устивор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида", 2005 йил 14 июн.

18. "Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида", 2000 йил 21 март, ПФ-2564.

19. "Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида", 2005 йил 15 июнь.

20. "Валюта бозорини янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида".

21. "Иқтисодий кредитлаш механизминини янада такомиллаштириш тўғрисида".

22. "Ички валюта бозорини янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида". 2003 йил 16 июл, 317-сон.

23. "Паст рентабелли, зарар кўриб ишлаётган, иқтисодий ночор давлат корхоналарини ва объектларини хусусийлаштиришни жадаллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида", 2003 йил август, 368-сон.

24. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т., "Ўзбекистон". 1992.

25. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура: Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар. - Т.: "Ўзбекистон", 1993.

26. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. - Т.: "Ўзбекистон", 1993.

27. Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. - Т.: "Ўзбекистон", 1994.
28. Каримов И.А. Иқтисодий ислоҳот: масъулиятли босқич. - Т., "Ўзбекистон", 1994.
29. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: "Ўзбекистон", 1997.
30. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: "Ўзбекистон", 1998.
31. Каримов И.А. Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар. - Т.: "Ўзбекистон", 1992.
32. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. - Т.: "Ўзбекистон", 1994.
33. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: "Ўзбекистон", 1995.
34. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: "Ўзбекистон", 1995.
35. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. -Т., "Ўзбекистон", 2000.
36. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда.- Т.: Ўзбекистон, 1999.
37. Каримов И.А. "Иқтисодиётни эркинлаштириш - фаровонлик пойдевори". Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 1-яригига бағишланган мажлисидаги маърузаси. "Фидокор" газетаси. 2000, № 48.
38. Каримов И.А. "Иқтисодиётни эркинлаштириш ва чуқурлаштириш. - Ўзбекистон мустақамлашнинг асоси. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
39. Каримов И.А. Тадбиркорлик субъектлари - юксалиш гарови. "Фидокор" газетаси. 1999. №39.
40. Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш - энг муҳим вазифамиз. "Халқ сўзи" газетаси. 1999, № 39.
41. Каримов И.А. Эришган марраларимизни мустақамлаб,

ислоҳотлар йўлидан изчил бориш - асосий вазифамиз. "Халқ сўзи". 2004 йил 7 феврал.

42. Каримов И.А. "Мавжуд салоҳият ва имкониятлардан оқилона фойдаланиш - тараққиёт омили" "Халқ сўзи". 2004 йил 31 январ.

II. Mahalliy darsliklar, o'quv qo'llanmalar va ma'ruza matnlari

1. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили.

- Т.: Молия, 2003.

2. Ергешев Е.Е. Иқтисодий ва молиявий таҳлил. Дарслик.

Т.: Молия, 2005.

3. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Корхоналарнинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. -Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи. 2003.

4. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Иқтисодий таҳлил. Т.: Меҳнат, 2004.

5. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 2005.

6. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Маърузалар курси. Самарқанд. СамИСИ. Муаллифлар жамоаси. 2004.

7. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Бошқарув таҳлилининг назарий асослари бўйича муаммоли маърузалар курси. СамИСИ. Муаллифлар жамоаси. 2005.

8. Шоалимов А.Х., Тожибоева Ш.А. Иқтисодий таҳлил назарияси. Маърузалар матни. -Т.: ТДИУ. 2004.

9. Шоалимов А.Х., Тожибоева Ш.А. Бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. -Т.: ТДИУ, 2003.

III. Mustaqil davlatlar Hamdo'stligi va Yevropa davlatlarida da chop etilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalar va ma'ruza matnlari

1. Баканов Б.И., Шеремет А.Д. Экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование. М.: Финансы и статистика. 2004.

2. Гинзбург А.И. Экономический анализ. СПб.: Питер. 2003.

3. Донцова А.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой

отчетности. Практикум. М.: Дело и сервис. 2004.

4. Ермолович Л.Л. Практикум по анализу хозяйственной деятельности предприятия: Мн.: Книжный Дом. 2003.

5. Каплан Роберт С., Нормон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. М.: ЗАО "Олимп - Бизнес". 2004.

6. Ковалев В.В. Сборник задач по финансовому анализу. М.: Финансы и статистика. 2003.

7. Ковалев В.В. Финансовый учет и анализ: концептуальные основы. М.: Финансы и статистика. 2004.

8. Ковалев В.В. Учет, анализ и бюджетирование лизинговых операций. М.: Финансы и статистика. 2004.

9. Макманцев Р.И. Психология рекламы. М.: ИНФРА - М. Новосибирск. Сибирское соглашение. 2003.

10. Мезенцева Т.М., Мезенцева Г.Н., Горобец В.Ю. Международные стандарты финансовой отчетности тесты с ответами. М.: Финансы и статистика. 2004.

11. Палий В.Ф. Международные стандарты учета и финансовой отчетности. М.: Инфра - М. 2004.

12. Савицкая Г.В. Экономический анализ. М.: Новое Знание. 2004.

13. Г.В. Савицкая. Методика комплексного анализа. - М.: ИНФРА, 2005

14. Чернов К. Экономический анализ: торговля, общественное питание, туристический бизнес. М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2003.

15. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. - М., Финансы и статистика. 2003.

16. Шеремет А.Д. Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организациях. М.: ИНФРА-М. 2004.

17. Экономический анализ. Коллектив авторов. М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2004.

18. Г.И. Хотинский, Т.В. Хоритоновна. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: "Дело и сервис" 2004.

19. В.И. Титов. Анализ и диагностика финансово хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. - М.:

издательский торгово корпорации "Дашков и К0" 2005.

20. Анализ финансового отчетности Учебное пособие Под ред. О.В. Ефимовой; М.В.Мельник. - М.. "Омега- Л". 2004.

21. Напетова И.А. Анализ финансового хозяйственной деятельности. - М.: "Финансы и статистика"..2003:

IV. Mahalliy, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi va Yevropa davlatlari monografiya, jurnallardagi ilmiy maqolalar

1. Исроилов Б.И. Назорат ва таҳлил./ Солиқ тўловчининг журнали.2004. №3

2. Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил омиллари ва улар ҳақида батафсил маълумотга эгамизми./ Солиқ тўловчининг журнали. 2005. №3 .

3. Исроилов Ж.И. Қиёсий таҳлилда келтириш коэффициентидан фойдаланиш. / Солиқ тўловчининг журнали. 2003 йил № 2 (ҳаммуаллифликла)

4. Тожибоева Ш.А. Рентабеллик кўрсаткичларининг таснифлаш; ҳисоблаш ва қўллаш муаммолари "Иқтисодиёт ва таълим",№ 4, 2004.

5. Тожибоева Ш.А. Савдо корхоналарининг молиявий натижаларининг ифодаловчи кўрсаткичлари. тизимини такомиллаштириш йўллари. "Иқтисодиёт ва таълим", №1.

V. Mustaqil davlatlar Hamdo'stligi va Yevropa davlatlarida chop etilgan monografiyalar, jurnallaridagi ilmiy maqolalar

1. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик муаммолари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ва автореферат. -Т.: Банк-молия академияси. 2002.

2. Исроилов Ж.И. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг иқтисодий таҳлили.Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ва автореферат. - Т.: Банк-молия академияси. 2004.

VI. Xalqaro va respublika anjumanlari materiallari

1. Тожибоева Ш.А. Иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш шароитида фойданинг бажарадиган функциялари. (Хозирги шароитда бухгалтерия ҳисоби. таҳлил

ва аудитни услубияти ва усулларини такомиллаштириш мавзусидаги республика илмий амалий анжуманининг маърузалар тўплами), 28 май 2004 йил. -Т.: 2004.

2. Тожибоева Ш.А. Савдо фойдасининг моҳияти ва унинг иқтисодий манфаатларни уйғунлаштиришда тутган ўрни. (Ҳозирги шароитда бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудитни услубияти ва усулларини такомиллаштириш мавзусидаги республика илмий амалий анжуманининг маърузалар тўплами), 28 май 2004 йил. -Т.: 2004.

3. Шоалимов А.Х. "Молиявий ҳисоботни ўқишдаги баъзи муаммолар". (Ҳозирги шароитда бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудитни услубияти ва усулларини такомиллаштириш мавзусидаги республика илмий амалий анжуманининг маърузалар тўплами), 28 май 2004 йил. -Т.: 2004.

4. Шоалимов А.Х. Влияние искажающих факторов на проведение финансового анализа. (Ҳозирги шароитда бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудитни услубияти ва усулларини такомиллаштириш мавзусидаги республика илмий амалий анжуманининг маърузалар тўплами), 28 май 2004 йил. -Т.: 2004.

VII. Me'yoriy hujjatlar

1. Международные стандарты учета и аудита. -М.: "Сборник с комментариями", 2003.

2. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг Миллий Стандартлари. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерлар ва аудиторлар Миллий Ассоциациясининг нашриёт-ахборот марказида нашр этилган. -Т.: 2002.

3. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори. 5.02.1999 №54 сон. Бухгалтерлар ва аудиторлар Ассоциациясининг нашриёт маркази. -Т.: 2001.

VIII. Pedagogik va aхborot texnologiyalar bo'yicha o'quv adabiyotlar, uslubiy ko'rsatmalar

1. Ўқув жараёнида илғор педагогик ва ахборот

технологияларини қўллаш йўллари. Услубий қўлланма. -Т.: ТДИУ. 2005

2. Ўқув жараёнига илгор ахборот ва педагогик технологияларини қўллаш йўллари. Услубий қўлланма. -Т.: ТДИУ. 2005.

3. Ахборот технологиялари асосида дарсларни ташкил қилиш йўллари. Услубий қўлланма. -Т.: ТДИУ. 2005.

4. Иқтисодий масалаларни шахсий компьютерларда ечиш технологиялари. Услубий қўлланма. -Т.: ТДИУ. 2005.

5. Голиш Л.В. Технологии обучения на лекциях и семинарах в экономическом вузе. Учебное пособие, -Т.: ТГЭУ. 2005.

IX. Statistik to'plamlar, internet yangiliklari, veb saytlar

1. Республика Узбекистан: за годы независимости (1991-1996 г.) Т.: 1997г.

2. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 1997 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 1998.

3. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 1998 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 1999.

4. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 1999 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 2000.

5. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2000 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 2001.

6. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2001 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 2002.

7. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2002 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 2003.

8. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2003 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 2004.

9. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2004 йилдаги асосий кўрсаткичлари. -Т.: 2005.

1. www.uz- (Национальная Информационная агентство)

2. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

3. www.pravo.eastink.uz- (Сборник экономических законодательств)

4. www.apb.org.uk- (Auditing Practices Board)

5. www.nao.gov.uk- (UK National Audit Office)
6. www.iaa.org.uk- (The Institute of Internal Auditors-United Kingdom)
7. www.iask.org.uk- (International Accounting Standards Committee)
8. www.aicpa.org- (American Institute of Certified Public Accountants)
9. www.referat.uz- (Сборник рефератов)
10. www.gov.uz- (Новости правительства Узбекистана)
11. www.msu.ru - (МГУ)
12. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)
13. www.mesi.ru - (Московский Государственный университет экономики статистики и информатики)

MUNDARIJA

Kirish.....	5
I BOB. Iqtisodiy tahlilning milliy istiqloq g'oyasiga mosligini ta'minlash muammolari, mazmuni, tarkibi va asosiy vazifalari	11
1.1. Iqtisodiy tahlilning milliy istiqloq g'oyasini ifoda etishdagi dolzarb muammolari	11
1.2. Iqtisodiy tahlilning O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyot yo'liga, "O'zbek modeli" ga mos kelishini ta'minlash muammosi	16
1.3. Iqtisodiy tahlilning mazmuniga milliy istiqloq g'oyasini, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek uzoq muddatga mo'ljallangan konsepsiyani singdirish muammosi.....	19
1.4. Amaliyotda iqtisodiy tahlilni tashkillashtirish muammosi	22
1.4. Iqtisodiy tahlil muammolarini undan foydalanuvchilar nuqtai nazaridan hal qilish	22
Qisqa xulosalar.....	24
Nazorat va muhokama uchun savolla.....	24
Asosiy adabiyotlar	24
II BOB. Iqtisodiy tahlilning nazariy asoslari	25
2.1. Iqtisodiy tahlil-dialektikaning muhim xususiyati.....	25
2.2. Iqtisodiy tahlil-boshqaruv tizimining maxsus funksiyasi	25
2.3. Iqtisodiy tahlilning asosiy (prinsiplari) tamoyillari.....	27
2.4. Iqtisodiy tahlilning rezervlarni aniqlashdagi ahamiyati.....	28
Qisqa xulosa.....	28
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	28
Asosiy adabiyotlar.....	29
III bob. Iqtisodiy tahlilning predmeti, vazifalari va mazmuni.....	30
3.1. Iqtisodiy tahlilning predmeti.....	30
3.2. Iqtisodiy tahlilning vazifalari.....	32
3.3. Iqtisodiy tahlilning mazmuni.....	33
Qisqa xulosalar.....	34
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	34
Asosiy adabiyotlar.....	35
IV BOB. Iqtisodiy tahlilning uslubi va maxsus usullari.....	36
4.1. Iqtisodiy tahlilning usuli.....	36

4.2. Iqtisodiy tahlilning o'ziga xos xususiyatlari	36
4.3. Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari	38
Qisqa xulosalar	42
Nazorat va muhokama uchun savollar	42
Asosiy adabiyotlar	44
V BOB. Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash	45
5.1. Iqtisodiy - matematik usullarni tahlilda qo'llashning mohiyati.	45
5.2. Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral usulini qo'llash.	45
5.3. Korrelyatsiya va regressiya usullarining mohiyati va ularni iqtisodiy tahlilda qo'llanishi.	46
5.4. Omillar tizimini determinallashgan modellarda aks ettirish.	47
Qisqa xulosalar.	50
Nazorat va muhokama uchun savollar.	50
Asosiy adabiyotlar.	50
VI BOB. Iqtisodiy tahlilning ma'lumotlar bilan ta'minlanishi	51
3 6.1. Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manbalari.	51
6.2. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari	51
6.3. Tahliliy hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish.	52
Qisqa xulosalar.	53
Nazorat va muhokama uchun savollar.	53
Asosiy adabiyotlar.	54
VII BOB. Iqtisodiy tahlilni tashkil etish.	55
7 7.1. Iqtisodiy tahlil bosqichlari.	55
1 7.2. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish.	55
7.3. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar tayyorlash.	55
7.4. Korxonalarining faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan subyektlar.	56
Qisqa xulosa.	56
Nazorat va muhokama uchun savollar.	56
Asosiy adabiyotlar.	57
VIII BOB. Iqtisodiy tahlilning turlari va ularni ishlab chiqarishni boshqarishdagi tutgan o'rni.	58
2 8.1 Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish turlarini turkumlash va ularning	

boshqaruv funksiyalari	58
8.2. Xo'jalik faoliyatining (retrospektiv) joriy tahlili	58
8.3. Tezkor tahlil	59
8.4. Istiqbol tahlili.....	60
8.5. Moliya-iqtisodiy tahlil.....	60
8.6. Texnik-iqtisodiy tahlil	61
8.7. Taqqoslama tahlil	62
8.8. Funktsional-qiyamat tahlili	63
Qisqa xulosalar.....	65
Nazorat va muhokama uchun savollar	65
Asosiy adabiyotlar.....	65
IX BOB. Iqtisodiy tahlilning kompleks tizimi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish rezervlarining yig'ima hisobi va ularni aniqlash usullari	66
9.1. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga muntazam yondoshish.....	66
9.2. Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tkazish tartibi.....	68
9.3. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash usuli.....	69
Qisqa xulosalar.....	69
Nazorat va muhokama uchun savollar	74
Asosiy adabiyotlar.....	74
X BOB. Korxonalarining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari.....	75
10.1. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni tahlil qilish usullarining asoslari.....	75
10.2. Korxonalarining mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.....	82
10.3. Asosiy fondlarning tarkibini, holatini va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.....	83
10.4. Sanoat korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlashini va ulardan foydalanishni tahlil qilish usullari	85
10.5. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullarining asoslari	86
10.6. Moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullari	88

10.7. Sanoat korxonalarining moliyaviy faoliyatini tahlil qilish usullarining asoslari.....	94
Qisqa xulosalar	98
Nazorat va muhokama uchun savollar	98
Asosiy adabiyotlar.....	99
<i>Yangi pedagogik texnologiya</i>	100
IZOHLI LUG'AT	105
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	110
MUNDARIJA.....	119

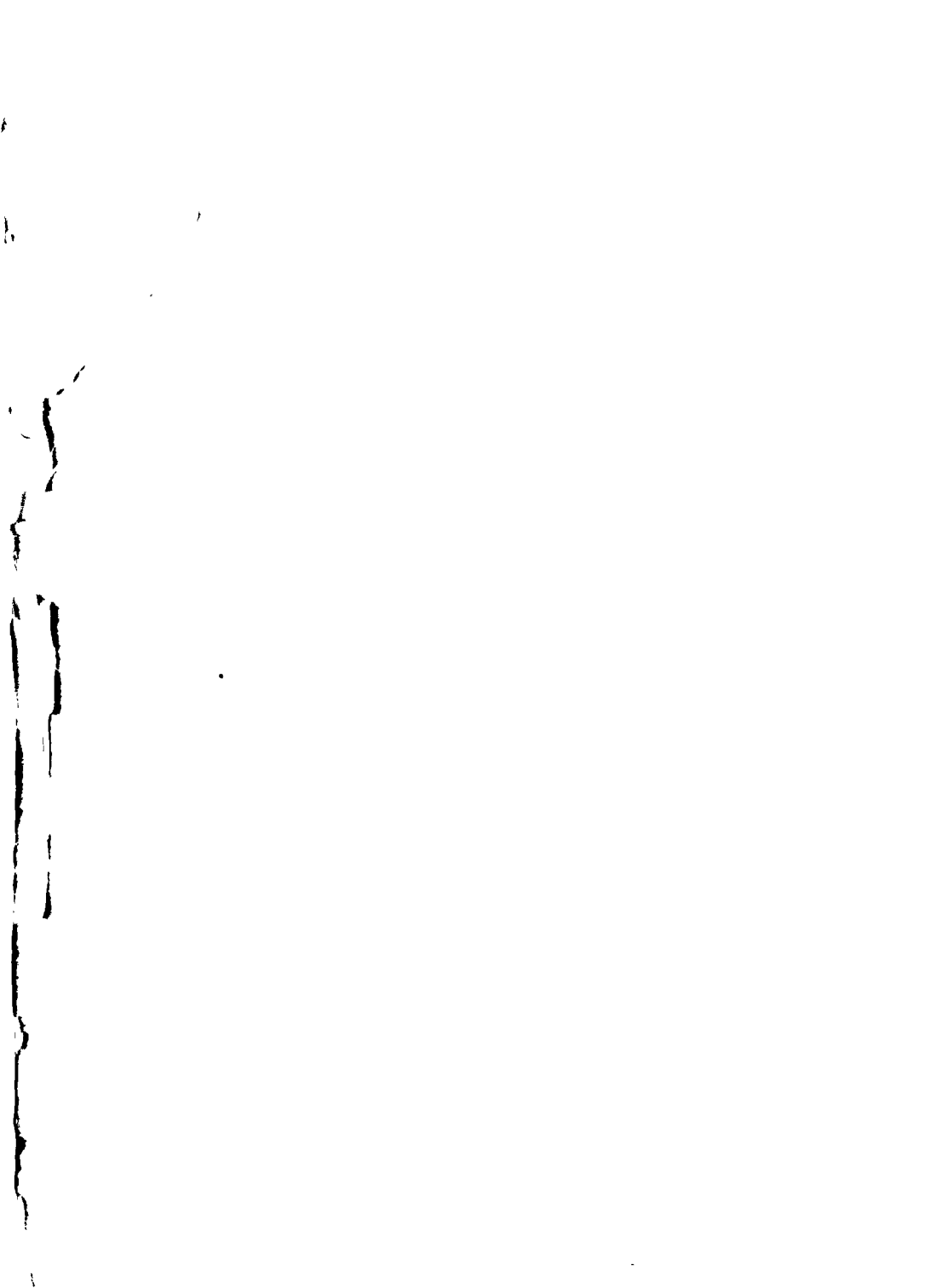
CONTENTS

Introduction	5
Chapter 1 Problems of maintenance of conformity of the economic analysis idea of national independence the contents, structure and the primary goals...11	
1.1. Present day problems of the economic analysis in reflection of idea of the national independence	11
1.2. Problems of maintenance of conformity of the economic analysis to a way of development of economy of Uzbekistan " the Uzbek model ". ...	16
1.3. Problems of introducing the idea of national independence, the concept of creation of liberated and prospering Homeland, the worthy and safe life in long-term perspective to content of the economic analysis	19
1.4. The solution of the economic analysis problems from the point of view of the information users.....	22
Conclusion	24
Assessment questions.....	24
The list of the main literature	24
Chapter 2 Theoretical bases of the economic analysis	25
2.1 The economic analysis as a major feature of dialectics	25
2.2 The economic analysis as a special function of a control system	25
2.3 Main principles of the economic analysis	27
2.4 The role of the economic analysis in revealing reserves	28
Conclusion	28
Assessment questions	28
The list of the main literature	29
Chapter 3 The subject, tasks and contents of the economic analysis ...	30
3.1 The subject of the economic analysis.....	30
3.2 Tasks of the economic analysis	32
3.3 Contents of the economic analysis	33
Conclusion	34
Assessment question.....	34
The list of the main literature	35
Chapter 4 The method and special tools of the economic analysis ...	36
4.1 The methods of the economic analysis	36
4.2 Prominent features of the economic analysis	36

4.3 Special tools of the economic analysis	38
Conclusion	42
Assessment questions	42
The list of the main literature	44
Chapter 5 Application of economic-mathematical methods in the analysis	45
5.1 The essence of application of economic-mathematical methods in the analysis.	45
5.2 Application of an integrated method in defining the factors influencing change of economic indicators	45
5.3 The essence of methods of correlation and regression and their application in the economic analysis	46
5.4 Reflection of the system of factors in the determined models	47
Conclusion	50
Assessment questions	50
The list of the main literature	50
Chapter 6 Informational provision in the economic analysis	51
6.1 The main sources of information of the economic analysis	51
6.2 Methods of verifying information source reliability used in the economic analysis	51
6.3 Registration of analytical calculations and results of the analysis	52
Conclusion	53
Assessment questions	53
The list of the main literature	54
Chapter 7 The organization of the economic analysis	55
7.1 The stages of conducting the economic analysis.	55
7.2 Developing program of the economic analysis	55
7.3 Preparation of materials for the economic analysis	55
7.4 The subjects participating in the economic analysis of enterprises	56
Conclusion	56
63 Assessment questions	56
The list of the main literature	57
Chapter 8 Types of the economic analysis and their place in production management	58
8.1 Classification of types of the analysis and their administrative functions	58

8.2 The retrospective (current) analysis of economic activity.....	58
8.3 The operational analysis	59
8.4 The perspective analysis	60
8.5 The financial-economic analysis	60
8.6 The technical-economic analysis	61
8.7 The comparative analysis	62
8.8 The functional-cost analysis	63
Conclusion	65
Assessment questions	65
The list of the main literature	65
Chapter 9 The system of the complex economic analysis, summary calculation of increasing production efficiency reserves and methods of their definition.....	66
9.1 The system approach to the analysis of economic activities of the enterprises	66
9.2 The order of conducting the complex economic analysis	66
9.3 Methods of defining internal reserves on goods production	69
Conclusion	69
Assessment questions	74
The list of the main literature	74
Application of new pedagogical technologies in studying a cours.....	75
Chapter 10. The principles of methodology of the analysis of the main indicators, characterizing industrial and financial activity of the enterprises	75
10.1 The principles of the methodology for the analysis of production and sale.....	82
10.2 The principles of the methodology for the analysis of a manpower and its efficient use	83
10.3 The principles of the methodology for the analysis of structure, condition and efficient use of fixed assets	85
10.4 The principles of the methodology for the analysis of material resources and their efficient use	86
10.5 The principles of the methodology for the analysis of the production cost ...	106
10.6 The principles of the methodology for the analysis of financial results and indicators of profitability	88

10.7 The principles of the methodology for the analysis of a financial condition industrial enterprise	94
Conclusion	98
Assessment questions	98
The list of the main literature	99
A glossary	105
The list of the recommended and used literature	110
CONTENT	123

A.X.SHOALIMOV, SH.A.TODJIBOYEVA

**IQTISODIY
TAHLIL
NAZARIYASI**

O'quv qo'llanma

Nashr uchun mas'ul:

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Adabiyot jamg'armasi direktori
Qurbonmurod Jumayev

Muharrir:

Faxriddin Hayitov

Musavvir va texnik muharrir:

Akbarali Mamasoliyev

Nodir Ortiqov

Musabhih:

Mahfuza Aminjonova

Terishga berildi 04.10.2005 y. Bosishga ruxsat
etildi 20.11.2005 y. Qog'oz formati 60x84 1/16.

Ofset bosma usulida bosildi. Nashr bosma
tobog'i 8,0. Nusxasi 500.

Buyurtma № 131

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot
jamg'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,

J.Neru ko'chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi
bosmaxonasida chop qilindi.

700005, Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

Shoalimov Anvar Hasanovich 1961 yili Toshkent hisob-kredit texnikumini, 1966 yili Toshkent xalq xo'jaligi institutini, 1971 yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Iqtisod instituti aspiranturasini tamomlagan. Iqtisod fanlari nomzodi, dosent, faxriy professor.

1973 yildan hozirgacha TDIU "Audit" kafedrasida dotsent lavozimida ishlab kelmoqda. 200 bosma taboqdan ortiq o'quv-uslubiy va ilmiy ishlar muallifi.

Tojiboyeva Shahnoza Anvarovna Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti "Audit" kafedrasida assistenti. 1994 yili mazkur universitetni "Buhgalteriya hisobi, xo'jalik faoliyati tahlili va nazorat" mutaxassisligi bo'yicha tamomlagan.

Hozirgi kunda "Savdo tashkilotlarining moliyaviy natijalarini tahlil qilish usullarini takomillashtirish yo'llari" mavzusida ilmiy-tadqiqot ishini olib bormoqda.

Bir qancha ma'ruza matnlari, "Boshqaruv tahlili" o'quv qo'llanmasi hammuallifi, 10 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.